

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA INFORMACIJSKE I KOMUNIKACIJSKE ZNANOSTI

Ljudevit Šatović

**SREDNJOVJEKOVNI APOKRIFNI SPISI I BORBA PROTIV
CENZURE
TAJNA KNJIGA IVANOVIH PITANJA**

Diplomski rad

Mentorica: dr. sc. Ivana Hebrang Grgić, doc.

Zagreb, lipanj 2016.

SADRŽAJ

UVOD

1. Razdoblje srednjega vijeka	2
2. Kršćanstvo u srednjem vijeku.....	4
2.1. Crkva i pismenost u srednjem vijeku.....	5
2.2. Hereza srednjega vijeka	6
3. Povijest Bosne u srednjem vijeku.....	8
4. Kršćanstvo i vjerski život u Bosni u srednjem vijeku.....	10
5. Literarna ostavština Bosne srednjega vijeka.....	15
5.1. Pismo i jezik na području srednjovjekovne Bosne	15
5.2. Literarna ostavština bosansko-humskih krstjana.....	16
5.3. Potreba digitalizacije starih bosanskih rukopisa.....	19
6. Sudbina knjige u srednjem vijeku	23
6.1. Proizvodnja knjige	24
6.2. Progoni knjiga.....	25
7. Apokrifi.....	28
7.1. Širenje apokrifa.....	29
7.2. Značaj apokrifne kršćanske literature	29
7.3. Podjela kršćanskih apokrifa.....	30
8. Novopronađeni apokrifni spisi.....	32
9. Tajna knjiga Ivanovih pitanja – Interrogatio Iohannis.....	34
9.1. Bečka redakcija.....	35
9.2. Karkasonska redakcija.....	36
9.3. Kratak pregled teksta Interrogatio Iohannis.....	37
9.4. Utjecaj apokrifa Interrogatio Iohannis na vjerska učenja bosansko-humskih krstjana.....	38
ZAKLJUČAK.....	40
POPIS SLIKA.....	41
LITERATURA.....	42
SAŽETAK.....	46

UVOD

Spisi biblijskoga sadržaja koji nisu bili uvršteni u kršćanski kanon nazivaju se *apokrifima*, a u srednjem su vijeku smatrani lažnima, bili su podložni cenzuri pa su tajno čitani i šireni.

U književnost srednjovjekovnog hrvatskog prostora apokrifi stižu s ćirilometodskom tradicijom te se u fragmentima iz glagoljaških kodeksa nalaze dijelovi poznatih apokrifa. Velik dio europskog apokrifnog repertoara, istočnoga i zapadnoga, našao je put do bosanskih prostora koji su imali ulogu posrednika u razmjeni apokrifa između Istoka i Zapada upravo tim posredstvom.

Apokrifna i heretična apokalipsa iz 13. stoljeća, poznata kao *Tajna knjiga Ivanovih pitanja*, sačuvana na latinskom jeziku, upotrebljavala se u liturgiji bosansko-humskih krstjana i značajno je djelo stare bosanske književnosti. *Tajna knjiga Ivanovih pitanja* dio je slagalice jedne literature čiji su dijelovi nestali i uništeni, ali po tragovima ostavljenim u glosama na marginama kodeksa te prema usmenoj književnosti, može se naslutiti elemente dualističke kozmogonije, mitskog tumačenja postanka svijeta, a također se otkriva u kakvom vjerskom okruženju je živio čovjek Bosne srednjega vijeka.

Tajna knjiga Ivanovih pitanja, apokrif *Interrogatio Iohannis*, sačuvan je u dvije latinske redakcije, bečkoj i karkasanskoj. Pretpostavlja se da su rukopisi nastali na prijelazu iz 12. u 13. stoljeće na mletačkom prostoru ili u Dalmaciji, za potrebe cenzora koji nisu razumjeli izvornik. Zapisi na marginama knjiga pretpostavljaju bugarsko podrijetlo knjige koja je u originalu pisana na jednom od slavenskih jezika te je ona jedan od najvažnijih dokaza o idejnoj povezanosti između krstjana, bogumila i katara.

Krstjani su stigmatizirani kao krivovjerci koji odbacuju učenje da je Bog stvorio materijalni svijet. Bosanski krstjani svojevrstan su srednjovjekovni protestni pokret te na svoj način svjedoče biblijsko siromaštvo i jednostavnost, ali izvan zajedništva Crkve. Crkva bosanska održala se puna tri stoljeća na tlu Zapadne crkve, području na kojemu su se neprestano sukobljavali različiti utjecaji Istoka i Zapada. Ta vjerska zajednica imala je sva obilježja jedne narodne i državne crkve, nezavisne od Rima i Carigrada koji su je osuđivali kao heretičku jer se odvojila i osamostalila.

1. Razdoblje srednjega vijeka

Povjesničari se nisu u potpunosti usuglasili oko granica vremenskoga razdoblja srednjega vijeka, a vremensko razgraničenje često ovisi o geografskom području i povijesno političkoj situaciji. Godina koja se najčešće uzima kao početak srednjega vijeka jest pad Zapadnog rimskog carstva 476. godine.¹ Neki povjesničari su mišljenja da je 313. godine Konstantinovim Ediktom o toleranciji tzv. Milanskim ediktom došlo do važnih promjena koje su utjecale na daljnji tijek razvoja povijesti pa to ističu kao početak srednjega vijeka, a također je i ustanovljenje Svetoga rimskog carstva događaj koji se veže za početak tog povijesnog razdoblja.²

I oko kraja srednjega vijeka postoje nesuglasice među povjesničarima. Većina ih navodi pad Carigrada 1453. godine kao događaj kojim prestaje srednji vijek. Otkriće Amerike 1492. godine jedan je od događaja koji bi, prema nekim autorima, obilježio prestanak te epohe.³ Drugi autori drže da završetak srednjega vijeka obilježavaju povijesni događaji poput Lutherove reformacije 1517. godine, zatim početak Francuske revolucije 1789. godine, odnosno Gutenbergov izum tiskarskog stroja 1455. godine.⁴

Hrvatska je historiografija pod utjecajem nacionalnih ideologija 19. stoljeća stvorila specifičnu periodizaciju. Početak srednjega vijeka tradicionalno se izjednačivao s doseljenjem Slavena, odnosno Hrvata oko 600. godine.⁵ Kraj tog razdoblja obilježava dolazak Ferdinanda I. Habsburškoga (1503.-1564.) na hrvatsko prijestolje 1527. godine. U zapadnoj se medievistici često može naići na tvrdnju da se srednji vijek odnosi samo na europski katolički Zapad jer samo ondje ima ishodište u kontinuitetu rimske, odnosno latinske civilizacije.⁶

Općenito sâm srednji vijek možemo podijeliti u tri faze: rani srednji vijek (6. i 7. stoljeće), zreli srednji vijek (11. i 12. stoljeće) te kasni srednji vijek koji započinje negdje u 13. stoljeću.⁷

Razdoblje srednjega vijeka je razdoblje velikih promjena na području Europe. Mir nakon prestanka provala barbarskih plemena i demografski rast povezan s povećanjem

¹ Brandt, M. Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka. Zagreb : Školska knjiga, 1995. Str. 8.

² Srednji vijek. // Hrvatska enciklopedija. Mrežno izd. Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, copyright 2016. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=57603> (Pristup: 10. 1. 2016.)

³ Brandt, M. Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka. Zagreb : Školska knjiga, 1995. Str. 9.

⁴ Srednji vijek. // Hrvatska enciklopedija. Mrežno izd. Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, copyright 2016. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=57603> (Pristup: 10. 1. 2016.)

⁵ Srednji vijek. // Hrvatska enciklopedija. Mrežno izd. Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, copyright 2016. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=57603> (Pristup: 10. 1. 2016.)

⁶ Srednji vijek. // Hrvatska enciklopedija. Mrežno izd. Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, copyright 2016. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=57603> (Pristup: 10. 1. 2016.)

⁷ Pelc, M. Pismo – knjiga – slika : uvod u povijest informacijske kulture. Zagreb : Golden marketing, 2002. Str. 60.

obrađivih površina, ključni su za širenje kršćanstva.⁸ Razvoj trgovine i privrede povezoao je seosku i gradsku populaciju. Procvat graditeljstva te razvoj sveučilišta i škola doprinijeli su porastu broja obrazovanih, a time i razvoju kritičkoga promišljanja svijeta. No, crkva i duhovnost ostali su važnim dijelom života srednjovjekovnoga čovjeka.

Srednji vijek u Europi započinje onda kada se rađaju privredni, društveni i ideološki preduvjeti za feudalni društveni poredak.⁹

To je vrijeme nastanka i razvoja tzv. kršćanskog društva, kad je čežnja za vječnim spasenjem bila javno očitovana i prakticirana u životu pojedinca i zajednice. Radi se o bitnome dobu biblijske kulture jer je Biblija proučavana i propovijedana kao Riječ Božja, kao izvor istine, a osobito kao izvorište teologije.¹⁰ Crkveni obredi prožimali su sve važne događaje u svakodnevnom životu, a sve informacije dolazile su od Crkve koja je djelovala u svim sferama života i rada, dok se komunikacija odvijala putem liturgije.

⁸ Le Goff, J. *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*. Zagreb : Golden marketing, 1998. Str. 91.

⁹ Brandt, M. *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*. Zagreb : Školska knjiga, 1995. Str. 9.

¹⁰ Zovkić, M. *Uporaba svetoga pisma među bosanskim krstjanima. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek*. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 589.

2. Kršćanstvo u srednjem vijeku

Prva Crkva svoja središta je imala u pet gradova, na Istoku: u Aleksandriji, Antiohiji, Carigradu i Jeruzalemu te na Zapadu u Rimu.

Nakon provale barbara i pada Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine, jedina antička ostavština na zapadu bila je Rimaska crkva.¹¹ Pokršćavanjem Germana jača njezina moć. Franački kralj Pipin (714.-768.) pristaje na savez s papom koji je sklopljen u Pontionu 7. siječnja 754. godine i povijesna je prekretnica za Europu.¹² Rim se okreće od Bizanta prema Franačkoj državi koja je u to doba predvodnica zapadnoga svijeta, a Pipin papi poklanja dio osvojenih teritorija (Ravenu, Veneciju, Tusciju, Istru, Spolletto i Benevent). Na darovanim područjima nastaje papinska Crkvena država i Rim. Pravna osnova na kojoj je utemeljena država morala je biti temeljena na pravu iz doba Konstantina Velikog (273.-337.) te tako oko 750. godine nastaje jedna od najpoznatijih krivotvorina: Konstantinova darovnica.¹³ Prema toj darovnici Konstantin Veliki prepušta papi Silvestru (???-335.) čitavo Zapadno Carstvo.

Nakon dolaska Karla Velikog (???-814.) na vlast, Rim se još jače povezuje s Franačkom državom te 781. godine dobiva obećane teritorije. Tako nastaje Crkvena država. Karlo Veliki postaje zaštitnik Rimske crkve te vodi ratove protiv pogana i pokršćava pokorene narode. Razdoblje vladavine Karla Velikog naziva se *karolinškom renesansom* jer je obilježeno osnivanjem mnogih škola, istraživanjem biblijskih tekstova te procvatom znanosti i umjetnosti.¹⁴ Također se nastavlja i crkvena reforma. Franačko carstvo Karla Velikog sličilo je teokraciji, dok on ostvaruje političko jedinstvo Zapada i stvara carstvo utjecajno poput Bizantskog.

Karlo Veliki 790. godine objavljuje izrazito protubizantski državni spis *Libri Carolini* kojim se osuđuju štovanje slika i odluke Sedmog nicejskog koncila koji će biti jednim od glavnih uzroka Velikog raskola.¹⁵ S Otonom I. Velikom (912.-973.) dolazi do obnove Zapadnog Carstva koje se kasnije naziva Svetim Rimskim Carstvom. Pod vodstvom Pape Leona IX. (1002.-1054.) 1054. godine događa se konačni raskol Zapadne i Istočne crkve,

¹¹ Kršćanstvo : povijest i religija : religijska kultura za tolerantnu zajednicu : knj. 2. / priredila Sanja Mahalec. Zagreb : Edicije Božičević, 2010. Str. 83.

¹² Franzen, A. Pregled povijesti Crkve. 5 izd. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 2004. Str. 67.

¹³ Franzen, A. Pregled povijesti Crkve. 5 izd. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 2004. Str. 68.

¹⁴ Kršćanstvo : povijest i religija : religijska kultura za tolerantnu zajednicu : knj. 2. / priredila Sanja Mahalec. Zagreb : Edicije Božičević, 2010. Str. 85.

¹⁵ Kršćanstvo : povijest i religija : religijska kultura za tolerantnu zajednicu : knj. 2. / priredila Sanja Mahalec. Zagreb : Edicije Božičević, 2010. Str. 86.

poznat kao *Veliki Istočni raskol*.¹⁶ Raskol je ostao neprevladan do danas, iako je bilo pokušaja ponovnog ujedinjenja. Unatoč razlikama, dotad ipak jedinstvena kršćanska Crkva rascijepila se na dvije, danas poznate kao Rimokatolička crkva i Pravoslavna crkva.

Za vrijeme pape Inocenta III. (1161.-1216.) papinstvo je doseglo vrhunac svjetske moći, a nakon njegove smrti ono zapada u krizu koja svoj vrhunac doseže s papom Bonifacijem VIII. (1235.-1303.) i tzv. avignonskim sužanjstvom (1309.-1378.).¹⁷ Avignonsko sužanjstvo dovelo je do Velikog Zapadnog raskola. Sabor u Konstanci 11. studenoga 1417. godine konačno izabire novoga papu Martina V. (1368.-1431.) i tako zapadna Crkva nakon četrdeset godina ima jednog općepriznatog poglavara.¹⁸ Na taj način je kršćanski Zapad ponovno ujedinjen, a sabor u Konstanci poznat je i kao sabor jedinstva.

2.1. Crkva i pismenost u srednjem vijeku

Nakon nestanka Rimskog Carstva propao je velik dio antičke kulture u zapadnoj i srednjoj Europi. Crkva je jedina baštinila dio rimske kulture, a svećenici su bili jedini pismeni ljudi. Uporabom latinskoga jezika i pisma u vjerskim obredima i svetim knjigama sačuvane su osnove za stvaranje nove latinsko-kršćanske zapadnoeuropske civilizacije.

Središta vjerskoga, kulturnoga i gospodarskog života u srednjem vijeku postali su samostani u sklopu kojih su bile redovničke škole, jedine škole u tadašnjoj Europi. Kršćanska vjera bila je prožeta cjelokupnim životom europskih naroda. Intelektualni rad u srednjovjekovnoj kršćanskoj Europi dugo se sastojao od prepisivanja Biblije i djela antičkih crkvenih učitelja. Filozofija tog vremena dokazivala je ono što je Crkva naučavala.¹⁹ Moć srednjovjekovne Crkve temeljila se na tome što su svećenici jedini bili učeni ljudi tog doba, a samostani jedina središta intelektualnog rada te što je Biblija tada jedina knjiga iz koje se crpi znanje.

Osnivanjem poznatih sveučilišta nastaje mogućnost studiranja teologije, medicine i prava. Školovalo se pretežno za svećeničke službe, ali sve više i za građanske i državne službe. Katolička crkva je jedina ostala poveznicom između antike i srednjega vijeka, a u trenutku sklapanja saveza između katoličkoga kršćanstva i germanstva, ostvarena je jedna od

¹⁶ Kršćanstvo : povijest i religija : religijska kultura za tolerantnu zajednicu : knj. 2. / priredila Sanja Mahalec. Zagreb : Edicije Božičević, 2010. Str. 88.

¹⁷ Kršćanstvo : povijest i religija : religijska kultura za tolerantnu zajednicu : knj. 2. / priredila Sanja Mahalec. Zagreb : Edicije Božičević, 2010. Str. 91.

¹⁸ Kršćanstvo : povijest i religija : religijska kultura za tolerantnu zajednicu : knj. 2. / priredila Sanja Mahalec. Zagreb : Edicije Božičević, 2010. Str. 94.

¹⁹ Čokonaj, E. Hrvatska i svijet od prapovijesti do francuske revolucije : udžbenik iz povijesti za srednje strukovne škole. Zagreb : Meridijani, 2003. Str. 81.

bitnih pretpostavki za nastanak zapadnjačke zajednice naroda i kulture koja daje obilježje srednjem vijeku.

Kršćanin u srednjem vijeku vjeruje u Boga te u vječni život koji može doseći vjerovanjem u Krista i jedinstvenu Crkvu koja provodi Božju volju. Ono ispravno i u skladu s Božjom voljom propisuje Crkva, lokalni biskupi i svećenici. Osuđuju pogrešne pretpostavke i izopćuju iz crkve one zajednice koje pogrešno vjeruju te tako pokazuju svoju neposlušnost spram crkve. Crkva širi utjecaj na društveni i politički život srednjovjekovnoga čovjeka.

Jačanje redovništva te reformni pokreti unutar Crkve jačaju izvan liturgijske i pučke pobožnosti jer je do tada liturgija prilagođena potrebama klera i malog broja teološki obrazovanih vjernika. Bogoslužje se izvodilo na latinskom jeziku, kojega je razumio mali broj ljudi, a svećenik je bio jedini aktivan prilikom bogoslužja. Takvo prakticiranje vjere nije moglo zadovoljiti vjerske potrebe širega sloja pučanstva te ono svoje duhovne potrebe pokušava zadovoljiti kroz jednostavnije i izvan liturgijske izražaje raznih duhovnih i materijalnih potreba.

No, polako se širi i krivovjerje. Nakon bule Unam Sanctam Pape Bonifacija VIII. (1235.-1303.) kojom je htio ostvariti prevlast duhovne vlasti nad svjetovnom, počinje razdoblje raspadanja zapadnjačke zajednice naroda.²⁰ Ujedno počinje jačanje nacionalnih država s Francuskom na čelu koje se otimaju jedinstvenom vodstvu cara i pape te ubrzavaju taj proces. Kultura srednjega vijeka sve više ustupa mjesto individualizmu koji se očituje u umjetnosti, znanosti, politici i teologiji, a i u stilu pobožnosti. U takvom okruženju javljaju se zahtjevi za povratom Crkve prvobitnom siromaštvu i brizi za duhovne potrebe vjernika. Laici sve više dolaze do izražaja i otimaju se kleričkom vodstvu.

Reformacija završava taj proces crkvenim razdorom te zapadni svijet gubi onu duhovnu vezu koja je njegove narode držala na okupu. Otkriće tiskarskog stroja u 15. stoljeću potaknut će razvoj europskog obrazovanja i znanosti.

2.2. Hereza srednjega vijeka

Aurelije Augustin (354. p. Kr. – 430. p. Kr.) u djelu *O Državi Božjoj* piše da je crkva od Boga postavljena nad cijelim čovječanstvom, da upravlja dušama i da ne dopusti da se ma i jedna izgubi.²¹ Hereticima se proglašavaju oni koji odbijaju prihvatiti crkveni autoritet.

Religija je u srednjem vijeku važan dio života te se hereza smatrala teškim grijehom.

²⁰ Franzen, A. Pregled povijesti Crkve. 5 izd. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 2004. Str. 55.

²¹ Lucka, E. Torquemada i inkvizicija u Španjolskoj. Zagreb : Novo pokoljenje, 1951. Str. 33.

Kako je Crkvi glavna bila skrb o duši čovjeka, tako se heretike moralo vratiti pod okrilje Crkve. U to doba javljaju se religiozno-socijalni protestni pokreti kojima je svrha bila otpor srednjovjekovnom društvenom uređenju u vremenima teške gospodarske situacije. To je logična reakcija na razliku između načina na koji svećenici žive i onoga što propovijedaju. Pojavljuju se propovjednici koji protucrkvveno propovijedaju te ih narod sve više prihvaća.²²

Razlozi koji dovode do pojave vjerskih pokreta leže u sve većoj materijalnoj moći Crkve, ali i njenom sve većem nemoralu i nepoštivanju svećeničkih zavjeta te osobito u trgovanju crkvenim službama. Ti pokreti dolaze u sukob s vjerskim učenjima crkve te ih službena Crkva proglašavala *hereticima* tj. *krivovjercima*.

U 11. i 12. stoljeću, uz sjeverno Sredozemlje i na kršćanskom Zapadu javlja se ideja o korjenitoj obnovi društva u duhu kršćanskih ideala slobode i evanđeoskog zajedništva. Protivnici hijerarhijskih povlastica prokazuju spregu trona i oltara koja sputava slobodu Crkve te se javljaju svjetovnjačka „bratstva“ (*fraternitates*).²³

Izborom novoga pape Inocenta III. (1161.-1216.) kršćanska vjera vraća se u maursku Španjolsku te briše posljednje tragove poganstva u srednjoj Europi, a u zemljama kršćanskoga Zapada prijeti joj rasulo koje izazivaju različiti krivovjerni pokreti. Najveća opasnost jedinstva europskog kršćanstva dolazi od katarskoga krivovjerja koje ispovijeda dualizam te se organiziraju katarske zajednice bugarske, dragovičke i slavonske crkve.²⁴

Obnovu vjerskoga života bratstva uz istočnu jadransku obalu u Bosni i Humu, propagiraju laička bratstva i heterodoksní krstjani, a jedne i druge latinska vrela nazivaju *fraternitates* te se oni za razliku od članova bratovština (*confraternitates*), obvezuju na određeni oblik zajedničkoga života.²⁵ Dok je Crkva bila zauzeta jačanjem vlastitih materijalnih dobara i stalnim sukobom za političku premoć, hereza se brzo širila trgovačkim putevima Europom te inkvizicija u potpunosti preuzima rješavanje tog problema.

Hereza je u srednjem vijeku nastala kao opći zahtjev za korjenitim reformama društvenoga i crkvenoga života.²⁶

²² Le Goff, J. *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*. Zagreb : Golden marketing, 1998. Str. 408.

²³ Šanjek, F. *Papa Inocent III. (1198.–1216.) i bosansko-humski krstjani*. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 426.

²⁴ Šanjek, F. *Papa Inocent III. (1198.–1216.) i bosansko-humski krstjani*. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 427.

²⁵ Šanjek, F. *Papa Inocent III. (1198.–1216.) i bosansko-humski krstjani*. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 427.

²⁶ Jalimam, S. *Bosanski krstjani društvenom i političkom životu srednjovjekovne Bosne i Huma* // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 185.

3. Povijest Bosne u srednjem vijeku

Bosna i Hum, a poslije Bosna i Hercegovina, označava zemljopisni pojam teritorija koji je s prekidima od 12. do 15. stoljeća bio jedna političko-teritorijalna država. Naziv *Bosna* prvi se put spominje sredinom 10. stoljeća u Porfirogenetovu (905. p. Kr. – 959. p. Kr.) djelu *De administrando imperio*.²⁷ Nakon nestanka samostalnosti hrvatskih narodnih vladara, Bosna teži postati državom.

Politička povijest Bosne tog doba prilično je kompleksna, s nizom osvajanja i promjena podaničke privrženosti. Najstarija vlast koja je bila uspostavljena na tom području, Bizantsko Carstvo, nije u Bosni izravno vladalo, ali je prisililo pučanstvo da prizna njegovu vlast. Bizant je održavao veze s dalmatinskim gradovima te je bizantska vlast u Dalmaciji postajala sve više simbolična jer su crkve u Dalmaciji bile pod jurisdikcijom Rima. Početkom 9. stoljeća sjevernu Hrvatsku i dio sjeverne Bosne, osvojili su Franci i Karlo Veliki te se u tom razdoblju stari plemenski poredak u Bosni i Hrvatskoj počeo mijenjati po uzoru na zapadnoeuropski feudalizam.²⁸

Hrvatska je početkom desetoga stoljeća bila moćna i nezavisna država pod kraljem Tomislavom (???-928.) te je veći dio sjeverne i zapadne Bosne pripadao njegovu kraljevstvu. Nakon njegove smrti veći dio Bosne prigrabila je obnovljena i snažna srpska kneževina koja je priznavala vlast Bizantskog Carstva. U tom kontekstu prvi put se spominje Bosna koju spominje bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet (905. p. Kr. – 959. p. Kr.), kao teritorij smješten uz rijeku Bosnu koja teče od mjesta blizu Sarajeva na sjever te se smatra zasebnim teritorijem, iako u to vrijeme pripada Srbima.²⁹

Nakon što se Bosna oslobodila ugarske vlasti, a kako njome nije više vladalo ni Bizantsko Carstvo ni Hrvatska, uspjela je prvi put postati nezavisna država. U vjerskom pogledu Bosna je u ranom srednjem vijeku bila vezana za Hrvatsku, a ne za srpske zemlje te se biskupija bosanska spominje kao rimokatolička biskupija, a nakon vjerskoga raskola potpala je pod jurisdikciju Splitske nadbiskupije prije nego što je u 12. stoljeću pripojena Dubrovačkoj biskupiji.³⁰

Povijest Bosne oko sredine srednjeg vijeka ističe trojicu moćnih vladara: Kulina bana (1180.-1204.), bana Stjepana Kotromanića (1322.-1353.) i kralja Stjepana Tvrtka (1353.-1391.). Pod Stjepanom Kotromanićem Bosna se proširila na kneževinu Hum, a pod Tvrtkom

²⁷ Povijest Hrvata : knj. 1. : srednji vijek / urednik Franjo Šanjek. Zagreb : Školska knjiga, 2003. Str. 232.

²⁸ Malcolm, N. Povijest Bosne. Zagreb : Erasmus, 1995. Str. 12.

²⁹ Malcolm, N. Povijest Bosne. Zagreb : Erasmus, 1995. Str. 13.

³⁰ Malcolm, N. Povijest Bosne. Zagreb : Erasmus, 1995. Str. 15.

se domogla velikoga dijela dalmatinske obale te je tada bila najmoćnija država u tom dijelu Europe. Za njihovoga vladanja Bosna je bila podijeljena zbog posljedica borbe za vlast među lokalnim plemićima koji su bili samostalni zemljoposjednici i često su diktirali tko će naslijediti bosansku krunu. To je korijen stalne političke nestabilnosti Bosne srednjega vijeka. Udaljenost Bosne bio je razlog najzagonetnijoj karakteristici njezine srednjovjekovne povijesti: heretičkoj Crkvi bosanskoj.

Mađari se nisu odrekli nauma da zadobiju nadzor nad bosanskom biskupijom te je Bosna bila pod pritiskom svoga moćnoga susjeda Ugarske. Pape 13. stoljeća neprekidno su upućivale ugarskim vladarima i biskupima zahtjeve da iskorijene herezu u bosanskoj biskupiji što je Mađarima bilo opravdanje koje su iskoristili za upad u Bosnu.

Drugom polovicom 14. stoljeća dolazi do prekretnice na tom dijelu Europe kada otomanska turska vojska kreće kroz Trakiju i Bugarsku prema Srbiji, a 1388. godine upada u Hum (Hercegovinu) koji je bio pod bosanskom vlašću. Sve srpske pravoslavne zemlje, osim Huma, priznaju osmanlijsku vlast.

Stjepana Tomaševića (????-1463.) je papina delegacija u Jajcu, najvjerojatnije 1. studenoga 1461. godine, svečano okrunila te se prvi put bosanski kralj kruni s dopuštenjem Svete Stolice i to krunom koju je poslao sam papa.³¹ Stjepan Tomašević 1461. godine u poslanici papi predviđa tursku najezdu i moli ga za pomoć, a nakon što mu traženu pomoć nisu pružili ni mlečani, velika turska vojska pod vodstvom Mehmeda II. (1432.-1481.) 1463. godine kreće na Bosnu. Kralj Stjepan Tomašević nakon predaje iz opkoljene tvrđave Ključ biva smaknut. Time su bila otvorena vrata turskom nadiranju prema srednjoj Europi, što je uznemirilo kršćanski svijet.

³¹ Malcolm, N. Povijest Bosne. Zagreb : Erasmus, 1995. Str. 30.

4. Kršćanstvo i vjerski život u Bosni u srednjem vijeku

Iz arheoloških ostataka crkava po Bosni može se zaključiti da su sve građene po zapadnom uzoru po mjerilima rimske liturgije. Do pada Bosne pod tursku vlast u Bosni i Hercegovini je bilo više od dvije stotine katoličkih crkava koje su srušene, a na njih je ostala uspomena u narodu po nazivima „crkvine“, „crkvišća“.³² Na temelju pisanih dokumenata zaključuje se da je na području Bosne bilo nekoliko biskupija, od kojih se poimence spominju: bosanska, trebinjska, stonska, duvanjska i srebreničko-visočka.

Hrvati na području pod nazivom Bosna i Hum postupno su pokrštavani te time prihvaćaju i novu civilizaciju koja se stvara. Uz crkveni latinski jezik na tom području upotrebljavao se i slavenski jezik u liturgiji te su bila u upotrebi narodna hrvatska pisma, prvo glagoljica a kasnije bosančica, a jedno razdoblje usporedo glagoljica i bosančica.³³ Ta dva pisma upotrebljavaju se samo i istovremeno na povijesnom području središnje stare Hrvatske, Huma i Bosne. Lateranski IV. sabor 1215. godine dopustio je da se na područjima zapadnoga kršćanstva, uz latinsko, mogu vršiti i druga bogoslužja, u različitim jezicima i obredima. To je omogućilo da se 1248. godine unutar zapadnoga kršćanstva ozakone već stoljećima upotrebljavani staroslavenski jezik i liturgija.³⁴ Tada se na tom prostoru pojavila prijetnja od Crkve bosanske, povezane s glagoljaškim krugom, jer je glavnina njezinih knjiga imala predloške u knjigama glagoljaša.

Koncem 12. stoljeća u Bosni se među kršćanima pojavljuje hereza te nastaje posebna Bosanska biskupija (*ecclesia bosnensis*) sa svojim biskupom i sa svojim redovnicima krstjanima, a oni u bogoslužju isključivo upotrebljavaju staroslavenski jezik i glagoljicu kao i u Hrvatskoj. Ugarski vladari vode križarske vojne na Bosnu, ali ne radi obrane katoličke vjere u tim krajevima, nego radi vlastitih interesa zaposjedanja Bosne i Huma. Sredinom 13. stoljeća u Bosnu stižu redovnici dominikanci i franjevci, uglavnom stranci koji su trebali naučiti jezik da bi mogli pastoralno djelovati.

Nakon provale Turaka gotovo u potpunosti nestaje krstjanske Crkve u Bosni, a Turski popisi stanovništva spominju da je 1469. godine u Bosni bilo još 12 sela u kojima su živjeli isključivo bosanski krstjani.

³² Lucić, Lj. Krstjani Crkve bosanske. Dostupno na: <http://www.svetlorijeci.ba/clanak/2576/bih/krstjani-crkve-bosanske> (Pristup : 20. 3.2016.)

³³ Brković, M. Bosansko-humski kršćani u križištu papinske i ugarske politike prema bosni i humu. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 130.

³⁴ Zirdum, A. Franjevci i bosansko-humski krstjani. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 500.

Prvi dokumentirani izvor o krivovjerju u Bosni potječe od dukljanskog kneza Vukana (oko 1160. - oko 1209.), koji izvješćuje papu Inocenta III. 1199. godine o širenju krivovjerja u Bosni za što optužuje i bana Kulina. Papa Inocent III. se obraća ugarsko-hrvatskom kralju Emeriku (1174.-1204.) 1200. godine te tako doznajemo da su ti krivovjerci „patereni“, koje je splitski nadbiskup Bernard protjerao iz Splita i Trogira, a kojima je bosanski ban Kulin pružio utočište i pomoć te ih naziva „kršćanima“.³⁵

Najstariji povijesni izvor u kojem se javlja ime „krtstjanin“ je ploča bana Kulina otkopana u blizini Visokog, vjerojatno s kraja 12. stoljeća, na kojoj je urezano: „se pisa Radohna krtstjanin“.³⁶

Sl. 1. Ploča Kulina bana nađena kod Visokog.

Sljedeći važniji spomen je u Bilinopoljskoj izjavi iz 1203. godine kada su bosansko-humski „krtstjani“, na zahtjev papinog legata Johannesasa de Casamare morali izjaviti da se ubuduće više neće nazivati „krtstjani“, već braća.

Moguće je i to da su bosanski krtstjani prvotno bili pripadnici nekog katoličkog reda koji je djelovao na području srednjovjekovne Bosne.³⁷ Od kraja 12. stoljeća optuživani su za dualističko (katarsko, patarensko i manihejsko) krivovjerje, a njihovo je daljnje udaljavanje

³⁵ Josipović, M. Literarna ostavština krtstjana Crkve bosanske i dualistički svjetonazor. // Fenomen „Krtstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 564.

³⁶ Jalimam, S.: Bosanski krtstjani društvenom i političkom životu srednjovjekovne Bosne i Huma. // Fenomen „Krtstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 183.

³⁷ Bosanski krtstjani // Hrvatski obiteljski leksikon. Mrežno izd. Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2008. Dostupno na: <http://hol.lzmk.hr/clanak.aspx?id=4291> (Pristup: 10. 1. 2016.)

od službene Rimske crkve dovelo do osnivanja posebne sljedbe poznate kao Crkva bosanska. Krstjani su činili okosnicu te crkve i tvorili njezinu hijerarhiju.

Bosansko-humski krstjani nastoje živjeti u duhu načela prvih kršćanskih zajednica, ali zbog kritiziranja crkvenih ustanova i otpora plaćanju crkvene desetine, njihova nastojanja nailaze na osudu Crkve.³⁸

Stajalište najkompetentnijeg današnjeg povjesničara za pitanje bosansko-humskih krstjana, akademika Franje Šanjeka je da na herezu u Bosni i Humu gleda u kontekstu heterodoksnih učenja na Zapadu i odbacuje tezu o redovništvu krstjana, držeći ih laicima koji iskreno nastoje oživotvoriti evanđelje u duhu Pracrkve.

Krstjani su bili sljedbenici heterodoksnog kršćanstva koji su sebe nazivali *kršćanima* (*antonomasice christianos*), a prema katoličkim izvorima latinskog i glagoljaškog porijekla, ispovijedali su umjereni dualizam, vjerujući u jednoga Boga koji je do pojave „eshatona“ (povratka Isusa Krista) upravu nad materijalnim svijetom prepustio Sotoni, predvodniku pobunjenih anđela.³⁹

Većina znanstvenika složna je oko toga da je Bosanska crkva doista bila krivovjerna, ali se nisu složili oko stupnja te krivovjernosti tj. oko pitanja jesu li bosanski krstjani bili strogi ili umjereni dualisti.

Kako svi strani izvori nastali u okviru Katoličke Crkve, a poglavito oni latinski, imaju stajalište da je Crkva bosanska krivovjerna zbog svoga dualističkog učenja i doketizma odnosno filozofskog učenja o prividnosti materije, tako svi domaći izvori nastali u okruženju Crkve bosanske u sebi ne sadrže nikakve dokaze koji bi potvrđivali optužbe stranih izvora.

Dualisti u svome učenju tvrde da postoje dva boga. Jedan je bog dobra i on stvara sve što je dobro (svijet duha) a drugi je bog zla (Sotona) i on stvara sve što je zlo (tjelesni svijet).⁴⁰ No, postoje dva različita oblika dualizma. Strogi (apsolutni), koji zastupa ideju da od početka tj. vječnosti, postoje ta dva božanstva dok umjereni (relativni) dualizam zastupa ideju da na početku tj. od vječnosti, postoji samo jedan Bog, Bog dobra, a zli bog nastaje u vremenu, tako što je (Sotona) otpao od dobrog Boga zbog svog neposluha.⁴¹

³⁸ Šanjek, F. Papa Inocent III. (1198.–1216.) i bosansko-humski krstjani. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 437.

³⁹ Šanjek, F. Abjuracija bosansko-humskih krstjana u kontekstu heterodoksnih pokreta na kršćanskom zapadu u 12./13. stoljeću. // Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, 32(2003), str. 13.

⁴⁰ Jolić, R. Bogumili ili krstjani? // Posuški zbornik I / urednik Jerko Oreč. Posušje : Matica hrvatska, 1996. Str. 14.

⁴¹ Jolić, R. Bogumili ili krstjani? // Posuški zbornik I / urednik Jerko Oreč. Posušje : Matica hrvatska, 1996. Str. 14.

U srednjem vijeku u Bosni postojala je krivovjerna, neomanihejska Crkva bosanska koja je u svojim vjerskim dogmama i u svojoj organizacijskoj strukturi imala puno sličnosti sa suvremenim heretičkim crkvama, kao što su bile one na Istoku (bogumili) te one na Zapadu (katari i albigenzi).

Za neke crkvene pisce krivovjerje je bila čak i liturgija na narodnom jeziku „jer Bog razumije molitvu samo na tri sveta jezika: latinskom, grčkom i hebrejskom“ što je rezultiralo višestoljetnim progonom hrvatskoga glagoljskog bogoslužja u hrvatskim i dalmatinskim biskupijama te progonom nepoželjnih kršćana iz Splita i Trogira u Bosnu, kao i oduzimanjem njihovih dobara.⁴²

Nauk bosansko-humskih krstjana ima određenih sličnosti s vjerskim učenjem bugarskih i makedonskih bogumila te spisi iz tog vremena svjedoče o vezama s carigradskim umjerenim dualistima i njihovu izravnom utjecaju na talijanske katare tzv. „slavonskog reda“.

Bogumilstvo je bio bugarski heretički pokret koji je u 10. stoljeću osnovao svećenik po imenu Bogumil. Pokret se proširio u Carigrad i na druga područja Balkana. Propovijedao je manihejsku, dualističku teologiju prema kojoj je Sotona jednako moćan kao i Bog.

Francuze koji su u Carigradu bili pod utjecajem bogumilskih učenja u Francuskoj stoga nazivaju bugarskim krivovjercima te su se u Francuskoj toliko umnožili da su uspostavili četiri biskupa; biskupa Carcassonne, zatim albigeškoga, tuluškoga i agenskoga.⁴³

U latinskim izvorima 13. stoljeća Crkva bosanska naziva se *ecclesia Sclavoniae*, a bila je izdanak *ecclesiae bosnensis*, katoličke biskupije čija je jurisdikcija već u 11. stoljeću obuhvaćala čitavo područje bosanske države.⁴⁴

Ustrojena poput redovničke crkve, s ćirilo-metodijevskim glagoljskim nasljeđem i tragovima istočne crkvene kulture, polovicom 13. stoljeća bila je izložena dvostrukom pritisku od papinstva i ugarskog dvora koji je vjerskim motivima prikrivao svoju ekspanzivnu politiku prema Bosni.

Poglavar ove redovničke zajednice, djed, u 14. i 15. stoljeću pojavljuje se kao episkop crkve i vjere bosanske.⁴⁵ U Bosnu se slijevaju mnogi krivovjerci s raznih strana, a mnogi od njih su bježali u Bosnu pred progonima u svojim zemljama. Stoga je moguće da su upoznajući nauk Crkve bosanske, taj nauk iz Bosne širili po Istoku i Zapadu.

⁴² Brković, M. Bosansko-humski kršćani u križištu papinske i ugarske politike prema bosni i humu. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 132.

⁴³ Šanjek, F. Papa Inocent III. (1198.–1216.) i bosansko-humski krstjani. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005.. Str. 432.

⁴⁴ Šidak, J. Heretička „Crkva bosanska“. // Slovo. 27(1977), str. 178.

⁴⁵ Šidak, J. Heretička „Crkva bosanska“. // Slovo. 27(1977), str. 163.

Katolički biskup se u Bosni nije mogao održati, već se trajno seli u Đakovo, odakle se više nije vratio. Biskupija je 1247. godine bila podređena ugarskoj metropoliji u Kálocsi te je Crkva bosanska nastavila uobičajenim životom kao dobro organizirana vjerska zajednica s obilježjem jedne državne crkve, krstjanima i svojom hijerarhijom.⁴⁶

Krstjani su živjeli u samostanima (hižama), koji su uživali pravo azila (utočišta). Uza se su imali gostinje (hospicije), a nerjetko i crkve. Na čelu Crkve bosanske bio je biskup tj. djed, a članovi crkvene hijerarhije bili su gost (više) i starac (niže).⁴⁷

⁴⁶ Šidak, J. Heretička „Crkva bosanska“. // Slovo. 27(1977), str. 179.

⁴⁷ Crkva bosanska. // Hrvatska enciklopedija. Mrežno izd. Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, copyright 2016. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=12741> (Pristup: 10. 1. 2016.)

5. Literarna ostavština Bosne srednjega vijeka

5.1. Pismo i jezik na području srednjovjekovne Bosne

Bosna je po svome položaju na raskrižju raznih interesa i križanju raznovrsnih utjecaja. Takav položaj odrazio se i u pismenosti, književnosti i umjetnosti Bosne. Pretpostavlja se da je u vrijeme prije 12. stoljeća usporedno s grčkim i latinskim pismom, poslije pokršćavanja domaćeg stanovništva, počeo prodor slavenske pismenosti te širenje književnosti u ćirilometodskom duhu, a možda i razvoj vlastite književnosti u toj tradiciji. Po sačuvanim spomenicima moguće je utvrditi prisutnost četiriju pismima kojima su se služili stanovnici bosansko-humskog područja: grčkog, latinskog, glagoljice i ćirilice (bosančice).⁴⁸ Većina je bosanskih spomenika oblikovana zapadno štokavskim ikavskim govorima.

Prodor i egzistencija latinskog i grčkog pisma uvjetovani su dominacijom istočne ili zapadne Crkve na tom području te je prva pisana riječ bila u službi crkve. Grčko pismo ostavilo je više tragova u Humu, a latinica u Bosni. Iako su prisutni sve do 15. stoljeća, tragovi grčkog pisma mnogo su oskudniji od latinice. Sa slavenskom službom u Crkvi prodiere i slavensko pismo, glagoljica i ćirilica (bosančica), a latinica se upotrebljava samo za vođenje diplomatske prepiske sa zapadnim zemljama i primorskim gradovima.

Srednjovjekovna pismenost u Bosni razvijala se, dakle, na bosančici, bosanskoj varijanti ćiriličnoga pisma, a u upotrebi je bila i glagoljica. Najstariji spomenici napisani su bosančicom te ih nalazimo već u 12. stoljeću. Bosančicom su pisali katolici, bosanski krstjani, a njome su se služili do 18. stoljeća bosanski franjevci.

Rukopisi kojima su se pripadnici Crkve bosanske služili u bogoštovne svrhe pisani su domaćim jezikom i nedvojbeno pripadaju literarnoj ostavštini bosanskih krstjana. Postoje i drugi tekstovi koji potječu od bosanskih krstjana, pisani i sačuvani u domaćem jeziku ili u latinskoj verziji koji svjedoče o onome što su naučavali. Ta literarna ostavština bosanskih krstjana, koja je skromna, obuhvaća tekstove Svetoga Pisma i liturgijske tekstove te diplomatske i druge pisane tekstove.⁴⁹

⁴⁸ Dizdar, M. Stari bosanski tekstovi. Dostupno na: <http://makdizdar.ba/stari-bosanski-tekstovi/> (Pristup : 20. 3.2016.)

⁴⁹ Josipović, M. Literarna ostavština krstjana Crkve bosanske i dualistički svjetonazor. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 571.

5.2. Literarna ostavština bosansko-humskih krstjana

Povelja bosanskog bana Kulina napisana je 1189. godine i najstariji je do sad pronađeni bosanski dokument. Napisana je bosančicom na jeziku u kojem prevladava hrvatski jezik. Povelja je regulirala trgovačke odnose između Bosne i Dubrovnika. To je prvi diplomatski dokument izdan od strane vladara Bosne vladaru druge države.

Dokument abjuracije na Bilinu polju od 8. travnja 1203. godine sačuvan je na latinskom jeziku, a sastavio ga je papin legat Ivana de Casamare te su ga potpisali izabrani predstavnici bosanskih krstjana. Dokument je kronološki ispred drugih te vrste, a prikazuje vjerovanje i način života, kao i ustroj zajednice bosansko-humskih krstjana.

Bosanska legenda o stvaranju svijeta i prvih ljudi s naslovom *Počētie svieta* iz 14. stoljeća ocrtava nam uvjerenja pripadnika bosansko-humskih krstjana o nastanku svijeta.⁵⁰ Tekst je izvorno pisan bosančicom, a velik broj elemenata prikaza stvaranja svijeta i čovjeka u toj legendi podsjeća na biblijsku knjigu Postanka. No, ipak jedna od bitnih biblijskih poruka, Božje obećanje spasenja, koje je temelj nade grješnog čovjeka, u legendi bosanskih krstjana izostaje. Upravo to je bitna razlika u odnosu na poruku knjige Postanka. Nauk sadržan u legendi *Počētie svieta* može se definirati kao umjereni dualizam.

U dokumente koji svjedoče o vjeri bosansko-humskih krstjana ubrajaju se i isprave dvojice „djedova“ Crkve bosanske. Jedna je pismo djeda Radomera od 8. siječnja 1404. godine, a druga je isprava djeda Mirohne iz 1427. godine koja je s domaćega jezika prevedena na latinski.⁵¹ Vrlo važno vrelo za upoznavanje vjerskoga identiteta bosanskih krstjana i njihova nauka jest oporuka gosta Radina Butkovića, visokorangiranoga predstavnika Crkve bosanske sačinjena 5. siječnja 1466. godine, a koju je otkrio arheolog Ćiro Truhelka 1910. godine u Državnom arhivu u Dubrovniku te ju objavio 1911. godine u Sarajevu.⁵² Taj dokument donosi potpuno novi uvid u život krstjana koji je drugačiji od onakvoga kakvog ga pružaju latinski izvori.

⁵⁰ Josipović, M. Literarna ostavština krstjana Crkve bosanske i dualistički svjetonazor. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 580.

⁵¹ Josipović, M. Literarna ostavština krstjana Crkve bosanske i dualistički svjetonazor. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 581.

⁵² Josipović, M. Literarna ostavština krstjana Crkve bosanske i dualistički svjetonazor. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 582.

Pisanoj ostavštini bosansko-humskih krstjana pribrojavaju se i natpisi na nadgrobnim spomenicima, stećcima. Na području Bosne i Hercegovine ima oko šezdeset tisuća takvih spomenika, ali ne potječu svi od krstjana.

Barem petnaest biblijskih kodeksa s novozavjetnim tekstovima Evanđelja, Knjige otkrivenja i Poslanica, samo djelomično, u fragmentima, sačuvanih ili izgubljenih, bosanskog je podrijetla.⁵³ Najveći broj takvih tekstova sačuvao se u pravoslavnim manastirima nakon što su prepravljani za upotrebu u liturgiji pravoslavne Crkve. Sačuvani biblijski rukopisi bosansko-humskih krstjana prepisivani su iz hrvatskih glagoljskih predložaka i svjedoče neznatnim promjenama u odnosu prema kanonu biblijskih knjiga Rimske crkve. Dokaz da su upotrebljavani glagoljski predlošci, zbornik je što ga je krstjanin Radoslav napisao bosančicom. Zbornik sadrži tekst Apokalipse prepisan s glagoljskog predloška koji datira iz početka 13. stoljeća, kakav je poslužio i Hvalu za njegov zbornik.⁵⁴ Tekstovi evanđelja Crkve bosanske, osim po nekim obilježjima vanjskoga izgleda, ne razlikuju se od tekstova evanđelja u ostalim crkvenoslavenskim književnostima, dok ćirilski bosanski rukopisi u sebi nose tragove glagoljskih predložaka. Razlike u vanjskome izgledu, grafiji, ortografiji i jeziku (osobito leksiku) izdvajaju ih u zasebnu grupu i u tom smislu rukopisi Crkve bosanske čine jedinstvenu i zaokruženu cjelinu.⁵⁵ Samo se jedan rukopis Crkve bosanske čuva u Bosni (Čajničko evanđelje) a ostali rukopisi bosansko-humskih krstjana čuvaju se u europskim knjižnicama.

Prema sačuvanim rukopisima Crkve bosanske čini se da su krstjani postigli zavidnu kvalitetu u proizvodnji liturgijskih knjiga. Upotrebljavali su kvalitetnu pergamenu, a pisari su bili majstori kaligrafije. Pisali su bosanskom ćirilicom (bosančicom) a kodekse su ukrašavali minijaturama.⁵⁶ Njihovi rukopisi svjesno su i sustavno uništavani jer su bili proglašavani heretički i spaljivani od strane Crkve a mnogi su stradali i u ratnim pohodima protiv krstjana. Sačuvani rukopisi koji u tom periodu nisu uništeni nego su sačuvani kao dokaz o herezi u franjevačkim samostanima, nastradali su nakon što su Turci zaposjeli Bosnu.⁵⁷ Neki rukopisi

⁵³ Josipović, M. Literarna ostavština krstjana Crkve bosanske i dualistički svjetonazor. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 517.

⁵⁴ Josipović, M. Literarna ostavština krstjana Crkve bosanske i dualistički svjetonazor. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 576.

⁵⁵ Nazor, Anica. Rukopisi crkve bosanske. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 541.

⁵⁶ Stipčević, A. Socijalna povijest knjige u Hrvata : knjiga I. : srednji vijek. Zagreb : Školska knjiga, 2004. Str. 245.

⁵⁷ Stipčević, A. Socijalna povijest knjige u Hrvata : knjiga I. : srednji vijek. Zagreb : Školska knjiga, 2004. Str. 245.

preneseni su i u Bugarsku no i oni su nestali u požaru a dio je prepravljen i upotrebljava se u liturgiji srpske Pravoslavne crkve.

Hvalov zbornik, (Zbornik Hvala krstjanina) iz 1404. godina a nalazi se u Bologni. Riječ je o evanđelju na bosančici koje je napisao krstjanin Hval te je poznato kao Hvalovo evanđelje, odnosno Hvalov zbornik napisan za Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Sadrži biblijske i apokrifne tekstove: čitav Novi zavjet i Psaltir, osam biblijskih pjesama iz Staroga i Novoga zavjeta, Deset zapovijedi Božjih i nekoliko, većinom apokrifnih članaka o novozavjetnim knjigama. Bogato je ukrašen minijaturama, zaglavljima i inicijalima izrađenima intenzivnim bojama i zlatom. Rukopis završava opširnim kolofonom.

Kopitarevo evanđelje iz druge polovica 14. stoljeća koje čini nepotpuno četveroevanđelje. Jedan od najbogatije iluminiranih bosanskih rukopisa.

Nikoljsko evanđelje iz druga polovica 14. stoljeća koje se nalazi u Dublin. Četveroevanđelje ukrašeno inicijalima na početku svakoga evanđelja i sa slikama simbola evanđelista. Prepisano je s glagoljskoga predloška.

Daničićevo evanđelje iz 14. stoljeća koje se nalazi u Beogradu kojem nedostaje početka i svršetak.

Srečkovićevo evanđelje s kraja 14. stoljeća, a koje je izgubljeno. Četveroevanđelje poznato po naknadno dodanim glosama na marginama na kojima nepoznati glosator tumači neke Isusove prisprodohe iz Markova, Lukina i Ivanova evanđelja.

Mletački zbornik koji se nalazi u Veneciji, a koji nije potpun. Srodan je sa Zbornikom Hvala krstjanina po vanjskome izgledu i sadržaju dok njemu nedostaju Psaltir i biblijske pjesme koje sadrži Hvalov zbornik, te po bogatom likovnom ukrasu.

Radosavljev zbornik iz sredine 15. stoljeća koji sadrži: Apokalipsu, Očenaš s dodatkom (kratkim molitvom), početak evanđelja po Ivanu, kolofon i tekst Pavlove poslanice Titu a napisan je glagoljicom (rukom samoga Radosava). Bogato je ukrašen.

Batalovo evanđelje iz 1393. Godina koje se nalazi u Petrogradu. Sadrži svršetak Ivanova evanđelja, kolofon i kasnije dodan popis imena (narodnih), koji je u literaturi dobio različite interpretacije. Kolofon je ispisan crvenilom i jedan je od najzanimljivijih kolofona rukopisa Crkve bosanske.⁵⁸

⁵⁸ Nazor, Anica. Rukopisi crkve bosanske. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 551-559.

Sl. 2. Hvalov zbornik (1404.). Evandelist Luka umače pero u mastionicu. Iznad njega je njegov simbol, vol.

5.3. Potreba digitalizacije starih bosanskih rukopisa

Razvoj projekata digitalizacije kulturne baštine od velikoga je nacionalnoga značaja za svaku državu, a svaka institucija koja se bavi prikupljanjem, obrađivanjem, istraživanjem, pohranjivanjem te zaštitom naslijeđenog kulturnoga blaga trebala bi imati razvijen plan digitalizacije vlastite građe.⁵⁹ Digitalizacija omogućava očuvanje građe ograničavajući uporabu izvornika, uz uvjet da proces digitalizacije ne smije ugroziti izvornik prilikom samoga procesa.

U srednjovjekovnoj Europi u upotrebi su bile tri vrste materijala po kojima se pisalo: pergament, papirus i papir. Nakon Gutenbergova otkrića papir je skoro u potpunosti istisnuo pergament iz upotrebe. Kulturno naslijeđe pisano na pergameni zahtjeva opreznije postupanje prilikom restauracije i digitalizacije zbog veće osjetljivosti pergamene kao materijala. Način pohrane građe izravno utječe na trajnost građe. Pravilna pohrana može produžiti trajnost, dok nepravilna pohrana građe uzrokuje mnoga oštećenja na građi. Loše rukovanje može staru i oštećenu knjigu pretvoriti u neupotrebljivu, a procesi restauracije često iziskuju visoke troškove. Faktori oštećenja knjižnične građe dijele se na fizikalne, kemijske i biološke.⁶⁰ Važan je stalni nadzor i provjera spremišta kako bi se na vrijeme uočile promjene na građi.

Prednost digitalizirane građe je upravo u tome što se građa ne može oštećivati daljnjim

⁵⁹ Hrvatska kulturna baština. Dostupno na: <http://www.kultura.hr/O-nama/Nacionalni-program-digitalizacije> (Pristup: 23. 2.2016.)

⁶⁰ Tadić, K. Rad u knjižnici. Rijeka : Naklada Benja, 1994. Str. 157.

korištenjem. Također, građa se reproducira bez gubitka kvalitete. Pohranjena u digitalnom obliku građa postaje dostupna korisnicima širom svijeta te tako, osim zaštite građe, digitaliziranjem se poboljšava dostupnost, stvara nova ponuda i upotpunjava fond.⁶¹

Digitalizacijom se ostvaruje zaštita izvornika te se korištenjem digitalne preslike umjesto izvornog dokumenta sprečava oštećenje fizičkim korištenjem, a stvara se i preslika kao sigurnosna kopija u slučaju nestanka izvornika.

Neki primjerci knjižnične građe sastavni su dio kulturnoga naslijeđa određene zemlje te se sa takvom građom postupa kao sa spomeničkom baštinom, pa podliježe zakonskim odredbama o zaštiti spomenika kulture. Na međunarodnom planu Unesco je ustanovio osnovna načela na kojima valja zasnivati zaštitu takvog kulturnog naslijeđa.⁶²

Za zaštitu takve građe u hrvatskoj se brine Nacionalna i sveučilišna knjižnica u suradnji sa ostalim znanstvenim i sveučilišnim knjižnicama a takva je praksa i u većini europskih knjižnica.

Korištenje takve građe u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici moguće je samo u čitaonici Zbirke rukopisa i starih knjiga dok preslikavanje građe nije dopušteno a mikrofilmska i druga snimanja obavljaju se prema dogovoru.⁶³

Postoje mnogi projekti digitalizacije starih rukopisa kako u svijetu tako i u hrvatskoj a jedan od njih je Digitalizirana baština kojim od 2005. godine Nacionalna i sveučilišna knjižnica na svojim mrežnim stranicama predstavlja izbor građe digitalizirane u okviru programa digitalizacije građe Nacionalne i sveučilišne knjižnice. Na stranici su dostupne digitalne preslike građe koju čine djela odabrana iz Zbirke građe posebne vrste – Zbirke rukopisa i starih knjiga, Grafičke zbirke, Zbirke zemljopisnih karata i atlasa i Zbirke muzikalija i audiomaterijala.⁶⁴

Cilj takvih projekata je da digitalizacijom svoje građe knjižnice omoguće pristup jedinicama građe koje predstavljaju vrijedne i jedinstvene primjerke kulturne, povijesne i znanstvene baštine. Svrha je projekta povećati pristup i korištenje fonda, posredno zaštititi vrijedne izvornike i omogućiti lakše korištenje često korištene građe. S tim su ciljevima usklađeni kriteriji odabira građe za digitalizaciju.⁶⁵

⁶¹ Stančić, H. Digitalizacija. Zagreb : Zavod za informacijske studije, 2009. Str. 10.

⁶² Tadić, K. Rad u knjižnici. Rijeka : Naklada Benja, 1994. Str. 157.

⁶³ Nacionalna i sveučilišna knjižnica. Zbirka rukopisa i starih knjiga. Dostupno na: <http://www.nsk.hr/zbirka-rukopisa-i-starih-knjiga/> (Pristup: 23. 2.2016.)

⁶⁴ Nacionalna i sveučilišna knjižnica. O Digitaliziranoj baštini. Dostupno na: <http://db.nsk.hr/HeritageUnits.aspx?id=197> (Pristup: 23. 2.2016.)

⁶⁵ Nacionalna i sveučilišna knjižnica. O Digitaliziranoj baštini. Dostupno na: <http://db.nsk.hr/HeritageUnits.aspx?id=197> (Pristup: 23. 2.2016.)

Odabir se vrši prema procjeni vrijednosti građe. Vrijednost građe procjenjuje se prema njezinom intelektualnom sadržaju, povijesnoj i materijalnoj vrijednosti.

U okviru jednog takvog projekta pod nazivom *Hrvatska kulturna baština* provode se dva projekta digitalizacije: Projekt *Stare hrvatske novine* i Projekt *portala starijih hrvatskih humanističkih časopisa*.

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu 2005. godine započela je projekt sustavne digitalizacije najstarije i najvrednije hrvatske rukopisne građe pohranjene u srodnim inozemnim ustanovama, kako sa svrhom zaštite tako i sa svrhom lakše dostupnosti korisnicima. Tijekom 2007. godine digitalizirano je šest kodeksa, a digitaliziranje su obavile ustanove u kojima je navedena građa i pohranjena dok je Ministarstvo kulture Republike Hrvatske financiralo provedbu.⁶⁶

Također i Odjel za informacijske znanosti Sveučilišta u Zadru započeo je 2016. godine digitalizaciju rukopisa zadarsko-šibenskog područja pisanih na glagoljici, bosančici i latinici, iz razdoblja do kraja 19. stoljeća. U tu svrhu posudili su i konzervatorski stalak od *Vestigia institutu* za istraživanje rukopisa Sveučilišta u Grazu u Austriji kojemu je specifičnost mobilnost koja omogućuje digitalizaciju na udaljenim lokacijama, odnosno bez dislociranja građe.⁶⁷ Stalak su osmislili i izradili konzervatori *Vestigia instituta*, a njegova primjena omogućuje digitalizaciju koja ni na koji način ne oštećuje staru i rijetku građu, slijedeći suvremene trendove u njejoj zaštiti.⁶⁸

Bošnjački institut u Sarajevu nedavno je također završio projekt digitalizacije zbirke vrijednih starih rukopisa neprocjenjive vrijednosti, čime su oni zaštićeni od mogućeg uništenja i sačuvani kao sastavni dio kulturno-povijesne baštine BiH.⁶⁹

Jedan od ciljeva digitalizacije trebalo bi biti otvaranje vrijednih knjižničnih zbirki javnosti i omogućavanje njihova korištenja putem interneta te bi se na taj način i digitalne reprodukcije kulturne baštine mogle koristiti u obrazovne procese.

Pisana baština u knjižnicama diljem svijeta izvor je podataka za znanstvenike, ali i građane koji kroz susret s pismenom kulturnom baštinom otkrivaju svoj kulturni identitet te

⁶⁶ Nacionalna i sveučilišna knjižnica. Projekti digitalizacije građe NSK koji se provode u okviru projekta "Hrvatska kulturna baština". Dostupno na: <http://db.nsk.hr/HeritageUnits.aspx?id=749> (Pristup: 23. 2.2016.)

⁶⁷ Rogić A. Kreće digitalizacija starih i rijetkih rukopisa na glagoljici, latinici i bosančici. Dostupno na: <http://www.zadarskilist.hr/clanci/24012016/krece-digitalizacija-starih-i-rijetkih-rukopisa-na-glagoljici-latinici-i-bosancici> (Pristup : 20. 3.2016.)

⁶⁸ Rogić A. Kreće digitalizacija starih i rijetkih rukopisa na glagoljici, latinici i bosančici. Dostupno na: <http://www.zadarskilist.hr/clanci/24012016/krece-digitalizacija-starih-i-rijetkih-rukopisa-na-glagoljici-latinici-i-bosancici> (Pristup : 20. 3.2016.)

⁶⁹ Depo Portal; Završen projekt digitalizacije zbirke vrijednih starih rukopisa neprocjenjive vrijednosti. Dostupno na: <http://depo.ba/clanak/71322/završen-projekt-digitalizacije-zbirke-vrijednih-starih-rukopisa-neprocjenjive-vrijednosti> (Pristup : 20. 3.2016.)

na taj način knjižnice ostvaruju svoju ulogu u procesu digitalizacije pisane kulturne baštine.⁷⁰

Apokrifi bosanskih krstjana također su specifično naslijeđe jedne kulture koje je dragocjen izvor za proučavanje povijesti i društveno-političkih previranja na tim područjima. Upravo zbog te različitosti bosanskih starih vjerskih rukopisa važno je digitalizirati tu građu, koja je za sada samo u planu nekih projekata digitalizacije, te ju učiniti dostupnom javnosti i na taj način očuvati bosansko kulturno naslijeđe.

⁷⁰ Stančić, H. Digitalizacija kao mogućnost zaštite i predstavljanja baštine. // Zbornik radova 11. proljetne škole školskih knjižničara RH - Crikvenica 1999. / uredila Višnja Šeta. Rijeka: Prva sušačka hrvatska gimnazija u Rijeci; Ministarstvo prosvjete i športa RH, 2000. Str. 60.

6. Sudbina knjige u srednjem vijeku

Kulturni procvat pokrenut na dvoru Karla Velikog nazvan je *karolinškom renesansom* te se u tom razdoblju razvija bogata pismena djelatnost na latinskom jeziku, a samostanski skriptoriji postaju glavnim središtem književnoga rada.⁷¹ U srednjem vijeku skriptoriji su uvijek vezani za samostane, a naziv *scriptorium* odnosio se na prostor u samostanu u kojemu su redovnici prepisivali knjige.⁷²

Pisarske radionice proizvode knjige potrebne za bogoslužje i polemičke spise protiv heretika koje će omogućiti stjecanje znanja svećeništvu potrebno za borbu protiv neprijatelja Crkve.⁷³

Nepismenost puka u srednjem vijeku bila je crkvi velika prepreka u pastoralnom radu, pogotovo u evangelizaciji pokrštenih naroda koji su se još držali svojih poganskih običaja i pučkih vjerovanja te im nije bilo lako rastumačiti pravu kršćansku vjeru sadržanu u svetim knjigama. Glavnu ulogu približavanja nepismenom puku vjerskih dogmi imali su propovjednici te se pišu knjige namijenjene upravo njima koje su im služile kao priručnici za razgovor sa pukom, no postojala je i jezična prepreka jer je većina knjiga za liturgiju bila pisana latinskim jezikom koji puk nije razumio.⁷⁴

Vlasnici knjiga u srednjem vijeku bili su uglavnom svećenici i crkvene ustanove jer je izvan crkvenih krugova bilo malo pismenih ljudi. Knjige, koje su tada bile vrlo skupe, nabavljale su se ili davale prepisivati radi potrebe za obavljanje službe ili radi obrazovanja za tadašnje profesije kao što su pravnici i liječnici.⁷⁵

Kasnije i imućni građani nabavljaju knjige željni šireg obrazovanja, a osobito u kasnijem srednjem vijeku kada je obrazovanje o povijesti, zemljopisu i antičkim piscima postaje potrebom civiliziranog čovjeka.

⁷¹ Pelc, M. Pismo - knjiga - slika : uvod u povijest informacijske kulture. Zagreb : Golden marketing, 2002. Str. 101.

⁷² Stipčević, A. Povijest knjige. Zagreb : Matica hrvatska, 2006. Str. 181.

⁷³ Stipčević, A. Socijalna povijest knjige u Hrvata : knjiga I. : srednji vijek. Zagreb : Školska knjiga, 2004. Str. 36.

⁷⁴ Stipčević, A. Socijalna povijest knjige u Hrvata : knjiga I. : srednji vijek. Zagreb : Školska knjiga, 2004. Str. 204.

⁷⁵ Stipčević, A. Socijalna povijest knjige u Hrvata : knjiga I. : srednji vijek. Zagreb : Školska knjiga, 2004. Str. 186.

6.1. *Proizvodnja knjige*

Voditelj samostanske knjižnice bio je zadužen da se rukopis dostavi pisaru koji je on potom prepisivao na pergamenu, a pošto bi pisari završili svoj dio posla, rukopise bi preuzimali majstori koji su izrađivali inicijale ili ispisivali naslove. Prema dogovoru inicijale bi likovno ukrasili slikama, a to su radili minijaturisti, tj. iluminatori. Za uvezivanje knjiga bili su zaduženi knjigovešci (*bibliopeges*), a po potrebi obrtnici bi umjetničkim radom ukrašavali korice zlatnim ili srebrnim limom, dragim ili poludragim kamenjem i slično.⁷⁶

Nakon promjena u gospodarskom i kulturnom životu tijekom 12. i 13. stoljeća koje su uzrokovale premještanje ekonomske moći i intelektualnog života iz samostana u gradove, samostanska kultura prepisivanja doživljava krizu te nije u stanju proizvoditi količine knjiga potrebnih za novo osnovane škole i sveučilišta.

Na sveučilištima se organiziraju službe za prepisivanje knjiga koje su imale svoje prepisivače, izrađivače pergamena, iluminatore, knjigoveže i knjižare.⁷⁷ Knjige postaju sredstvo za učenje i prijenos znanstvenih i ostalih informacija, a ne polaže se računa na njihov dekorativni karakter. Takvi prijepisi su često izrađeni od drugorazrednog materijala, loše uvezani i vrlo skromno ilustrirani, a točnost prijepisa mnogo je manja nego što je bila kod samostanskih prijepisa. Osnivanjem sveučilišta počinje se razvijati i trgovina knjiga.

S kršćanstvom pergamena polako potiskuje papirus jer su kršćani za Svete knjige željeli materijal koji traje. Kao oblik knjige umjesto svitka pojavljuje se *kodeks* te knjiga postaje luksuzni predmet.

Pergamena je bila najrašireniji materijal na kojem se pisalo tijekom cijeloga srednjeg vijeka, sve dok je papir, zbog svoje jeftine proizvodnje, nije istisnuo iz upotrebe. Pergamena kasnije postaje materijal na kojem će se pisati samo skupe i iluminirane knjige po narudžbi vladara i bibliofila.

Papir ima velikih prednosti u odnosu na pergamenu, ali ga je i lakše oštetiti i uništiti. Unatoč tome bio je pogodniji za tiskanje nego pergament zbog boljeg otiska kojeg je tiskarska boja na njemu ostavljala.

⁷⁶ Stipčević, A. Povijest knjige. Zagreb : Matica hrvatska, 2006. Str. 181.

⁷⁷ Stipčević, A. Povijest knjige. Zagreb : Matica hrvatska, 2006. Str. 206.

6.2. Progoni knjiga

Pod pojmom *cenzure* misli se na sustav mjera koje poduzimaju vlasti tj. predstavnici vlasti u svrhu sprečavanja javnog iznošenja ideja i mišljenja, za koje vlasti drže da su u suprotnosti s njihovim interesima, odnosno u suprotnosti s onim moralnim i društvenim normama koje vrijede u određenoj sredini i vremenu.⁷⁸ U knjižnicama se pod cenzurom podrazumijevaju one mjere koje su usmjerene na uskraćivanje prava i mogućnosti korisnika da dođu do tražene knjige ili neke druge knjižne građe za koju državna vlast, pojedine političke stranke, vjerske i druge organizacije ili udruženja građana drže da su opasne, štetne ili nepoželjne.⁷⁹

Početak srednjeg vijeka knjige su se najčešće prepisivale u samostanima pa se borba Crkve protiv nepoželjne literature pojednostavila s obzirom da je crkva na taj način imala nadzor nad većinom dostupne knjižne građe tog doba. Za ono doba preskupi papirus zamjenjuje se pergamenom te se stvara i novi oblik knjige - *kodeks*, koji zamjenjuje svitke.

U srednjem vijeku nadzor nad pisanjem štetnih i opasnih knjiga vršio se, između ostalog, metodom preventivne cenzure koja najčešće nije bila zakonski propisana, ali su se autori sami dragovoljno njome služili te su svoje rukopise davali na čitanje crkvenim vlastima prije objavljivanja. Crkva je naime uspjela stvoriti takvu klimu u kojoj su pisci vjerovali da je u njihovom interesu dati svoja djela na provjeru i izbjeći neugodne posljedice zbog mogućih grešaka.⁸⁰ Taj sklad između pisca i crkve poremećen je izumom tiska kada autore nitko nije mogao spriječiti da svoje rukopise šalju tiskarima a vlasti zbog takve prakse autora, počinju zakonima prisiljavati autore da to čine.

U 13. stoljeću nakon pojave brojnih heretičkih pokreta, inkvizicija progoni autore i njihove knjige koji nisu u skladu s crkvenim učenjima. Čak su i neka izdanja Svetoga pisma bila zabranjivana ako su pisana narodnim jezikom. Osuđivane knjige uništavale su se spaljivanjem na javnim mjestima, a nisu bile pošteđene ni židovske svete knjige koje su bile u suprotnosti s kršćanskim učenjima.

Nisu se sve zabranjene knjige u srednjem vijeku uništavale nego su se čuvale u arhivima i knjižnicama kao dokaz protiv autor i njegovih istomišljenika te upravo zahvaljujući takvoj praksi velik broj knjiga spašen je od uništenja suprotno namjeri cenzora da

⁷⁸ Stipčević, A. Cenzura u knjižnicama. Zagreb : Filozofski fakultet, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, 1992. Str. 30.

⁷⁹ Stipčević, A. Cenzura u knjižnicama. Zagreb : Filozofski fakultet, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, 1992. Str. 31.

⁸⁰ Stipčević, A. O savršenom cenzoru iliti Priručnik protiv štetnih knjiga i njihovih autora. Zagreb : Nakladni zavod Matice hrvatske, 1994. Str. 8.

se unište.⁸¹

Knjige su se sačuvala od uništenja i ispuštanje nepodobnih riječi prilikom prepisivanja te skraćivanje i mijenjanje teksta da bi se zadovoljili strogi cenzorski propisi inkvizicije.

Mnogi ućeni ljudi, a među njima i sv. Jeronim, divili su se poganskim rimskim i grćkim piscima, no mnoga takva djela nisu bila prihvatljiva kršćanskom ućenju ali nisu bila niti protukršćanska i heretićka. Da bi ipak ostala saćuvana i da bi ih spasili od uništenja, oni dijelovi koji su smatrani neprihvatljivi bili su sastrugani sa pergamene a zahvaljujući upravo tom materijalu za pisanje to je bilo vrlo jednostavno za ućiniti.⁸²

Upravo zahvaljujući tom tada novom materijalu koji je mogao trpjeti više od papirusa, ostajali su tragovi izbrisanih knjiga tzv. *palimpsesti* s kojih je prvotni tekst s pergamene izbrisan te se preko njega ispisao novi tekst, a modernim metodama moguće ga je danas proćitati. Ćesto su tako izbrisane knjige bile heretićkog sadržaja te je danas moguće rekonstruirati pojedine stranice izbrisanoga teksta.

Puk u srednjem vijeku, pa tako i u Bosni, nije bio pismen pa se boćja rijeć prenosila usmenim putem, a tako izgovorena boćja rijeć nije puku bila manje vjerodostojna od pisane jer ćitati nisu znali, a do knjiga nisu mogli doći.⁸³

O ućenju Crkve bosanske ostalo je malo zapisa jer su takvi tekstovi spaljivani kao heretićki od strane inkvizicije, a za izvore o tom ućenju najćešće se koriste zapisi inkvizitora o krstjanima i njihovu nauku. Knjiga *Interrogatio Iohannis* rukopis je koji je saćuvala upravo inkvizicija jer je za nju naćinjen latinski prijevod.

Prvu raspravu protiv bosanskih krstjana napisao je talijanski svjetovnjak Georgius sredinom 13. stoljeća pod naslovom *Disputatio inter Chatolicum et Patarinum*.⁸⁴ Takvi spisi dokazuju da pisci tih rasprava nisu dobro poznavali nauku krstjana nego su argumente protiv hereze preuzeli iz europskih protuheretićkih spisa koji su se bavili heretićkim ućenjima u ostalim zemljama koja su bila slićna ali ne i jednaka krstjanskom nauku.

Malo je vjerojatno da su krstjani koji su ćitali i prepisivali apokrifna djela znali da Crkva osuđuje takva djela, a iz uvida u preostale rukopise koje su krstjani upotrebljavali u liturgiji, proizlazi da su u skladu sa kanonskim knjigama rimske crkve, a heretićki su samo

⁸¹ Hebrang Grgić, I. Cenzura : neizostavan ćimbenik razvoja ljudske misli i društva. // Aleksandru Stipćeviću s poštovanjem / urednik Miroslav Tuđman. Zagreb : Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 2008. Str. 138.

⁸² Stipćević, A. O savršenom cenzoru iliti Prirućnik protiv štetnih knjiga i njihovih autora. Zagreb : Nakladni zavod Matice hrvatske, 1994. Str. 54.

⁸³ Stipćević, A. Sudbina knjige. Lokve : Naklada Benja, 2000. Str. 24.

⁸⁴ Stipćević, A. Socijalna povijest knjige u Hrvata : knjiga I. : srednji vijek. Zagreb : Školska knjiga, 2004. Str. 254.

komentari i glose koje su krstjani zapisivali u njima.⁸⁵ Pošto su knjige tada bile dostupne samo uskom krugu učenih ljudi, svećenicima i redovnicima, pisci tih bilježaka na rubovima knjiga namijenili su te komentare upravo učenim ljudima tog doba u svrhu širenja svojih ideja.

Prvi popis nepoželjnih knjiga sastavljen je u 5. stoljeću te nosi naziv *De libris recipiendis et non recipiendis*, a u njemu su nabrojene dobre i za čitanje korisne knjige te one heretičke, koje se nisu smjele čitati.⁸⁶ Takvi su popisi nerijetko bili pomoć onima koji su htjeli čitati i čuvati zabranjene knjige pa su i ti popisi, kao i mnoge druge metode cenzure, poslužili upravo onome protiv čega su se borili – očuvanju zabranjenih knjiga.

U nekim zemljama vladari i gradovi donosili su popise zabranjenih knjiga koji su vrijedili samo u njihovim zemljama, no prvi opći popis zabranjenih knjiga izdao je papa Pavao IV. pod naslovom *Index librorum prohibitorum* 1557. godine.⁸⁷ Popis je izradila rimska inkvizicija pa se naziva i *Rimskim kodeksom*. U njemu su nabrojana dijela koja vjernici ne smiju čitati, kao i imena onih autora čija su djela zabranjena za čitanje.

Nakon izuma tiskarskog stroja borba protiv nepoželjnih knjiga dobiva novu dimenziju. Nakon naglog povećanja broja tiskanih knjiga, koji je za posljedicu ima i utjecaj na tijek povijesnih zbivanja, knjiga je postala cilj napada svih institucija koje su se osjetile ugroženima preko pisane riječi.

Nažalost, cenzura će postojati sve dok oni koji vladaju ne prestanu vjerovati da imaju pravo uskraćivati ljudima pravo da sami biraju što žele čitati i u što žele vjerovati. Od svake cenzure društvo ima veliku štetu jer se cenzurom prekidaju tokovi informiranja što je opasno za razvoj društva.

⁸⁵ Stipčević, A. *Socijalna povijest knjige u Hrvata : knjiga I. : srednji vijek*. Zagreb : Školska knjiga, 2004. Str. 247.

⁸⁶ Stipčević, A. *Povijest knjige*. Zagreb : Matica hrvatska, 2006. Str. 225.

⁸⁷ Stipčević, A. *Povijest knjige*. Zagreb : Matica hrvatska, 2006. Str. 495.

7. Apokrifi

Tekst koji teži biti autentičan, ali mu se autentičnost službeno ne priznaje, naziva se apokrifom (grč. ἀπόκρυφος: skriven, tajan).⁸⁸ U užem smislu, to je spis biblijskoga sadržaja koji nije uvršten u kršćanski kanon (zakonsko pravilo) koji je oblikovan i ustaljen u 4. stoljeću. Biblijski tekstovi nudili su prostor koji je popunjavao oblikovanjem novih sadržaja.

U poganskoj tradiciji pojmom apokrif označavale su se stare poganske knjige čuvane na posebnom mjestu u hramu iz kojih su svećenici stjecali mudrost i koristili u liturgiji.⁸⁹ Tako termin izveden iz grčke riječi (skrivam) dobiva pravo značenje, a tek kasnije isti termin upućuje na činjenicu da su se tekstovi izvan kanona, koji su se smatrali lažnima, tajno čitali i širili.

Rasadište apokrifa, a pretpostavlja se i njihovo mjesto nastanka, bila je Aleksandrija, grad u kojem su se susretale istočna i zapadna kršćanska tradicija. Izvori tih religioznih legendi bili su pisani i usmeni oblici starožidovske i starokršćanske tradicije te raznolika dualistička naučavanja.

Po tematici, apokrifi se dijele na starozavjetne i novozavjetne. Apokrifi su ušli u književnost svih europskih kršćanskih naroda, a podrijetlom su većim dijelom iz bizantske, a manjim iz latinske tradicije.⁹⁰

U književnost hrvatskih prostora apokrifi stižu s ćirilometodskom tradicijom te se u fragmentima iz glagoljaških kodeksa 13. stoljeća nalaze dijelovi poznatih apokrifa. U razdoblju od 14. do 17. stoljeća javljaju se na sva tri pisma koja su bila u to vrijeme u upotrebi na prostorima današnje Bosne i Hrvatske; bosančicom, latinicom i glagoljicom. Velik dio europskog apokrifnog repertoara, istočnoga i zapadnoga, našao je put na hrvatske i bosanske prostore koji su imali ulogu posrednika u razmjeni apokrifa između Istoka i Zapada upravo tim posredovanjem. Apokrifna je književnost posvuda bila vrlo popularna pa je utjecala na druge umjetnosti onog vremena, ali i na kasniju umjetnost.

⁸⁸ Apokrifi. // Hrvatska enciklopedija. Mrežno izd. Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, copyright 2016. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3326> (Pristup: 10. 1. 2016.)

⁸⁹ Apokrifi. // Hrvatska enciklopedija. Mrežno izd. Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, copyright 2016. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3326> (Pristup: 10. 1. 2016.)

⁹⁰ Apokrifi. // Hrvatska enciklopedija. Mrežno izd. Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, copyright 2016. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3326> (Pristup: 10. 1. 2016.)

7.1. Širenje apokrifa

U 2. stoljeću dva osnovna smjera kojim se predaja usmjerava postaje kanonski smjer ortodoksne Crkve i svi drugi koji se dijele u niz smjerova koje zastupaju: gnostici, arijanci itd.⁹¹ Stvaranjem zbirke spisa u Svetome pismu počinje proces kanonizacije za koje Crkva drži da su jedini autentični i da predstavljaju neiskvareni nauk Isusa Krista te postaju norma po kojoj se naučava vjera.

Tekstovi predaje koji su nastali u ostalim ranokršćanskim zajednicama bit će proglašeni krivovjermem i zabranjivat će se njihovo čitanje i prepisivanje te će se uništavati. Takve libri non recipiendi (neprihvatljive knjige) postat će temelj za zbirku koju nazivamo apokrifi (grč. apokriphos = skriven, potajan).⁹²

Kanonizaciji je temelje postavio Sv. Irenej (130.-202.), lionski biskup, koji je predložio popis novozavjetnih tekstova koji sadrže i čuvaju izvorno i neiskvareno Isusovo učenje. Od mnoštva evanđelja koja su postojala u upotrebi prvih kršćanskih zajednica odabrao je četiri i procijenio da su jedina autentična. Nakon što je u cijelom rimskom carstvu dopuštena sloboda vjere Konstantinovim Milanskim ediktom kanonizacija jača, otvorena su vrata za institucionalizaciju Crkve te se na koncilima odlučuje o dogmama.

Kanonizaciju Svetoga pisma završava sv. Jeronim (oko 347. – 420.), latinskim prijevodom Biblije, Vulgatom. Kanonizacija vezana uz dogme i liturgije uzrok je crkvenim raskolima između istočne i zapadne Crkve, a zatim i raskola same zapadne Crkve. Tek Tridentskim koncilom katolička crkva napokon definira svoje dogme.

7.2. Značaj apokrifne kršćanske literature

Kršćanska literatura koja se naziva apokrifnom, a koja se počela širiti u 2. stoljeću, naziva se i *pseudoepigrafija*. Oni svojim sadržajem i oblikom nastoje imitirati kanonske spise Svetoga Pisma te teže imati ugled kakav su uživale kanonske knjige.⁹³ Njihovi autori su većinom nepoznati, a želja im je proširiti sažete zapise biblijskih spisa te zadovoljiti maštu kršćanskih vjernika ispunjavajući rupe i praznine u biblijskim spisima.

⁹¹ Tajna knjiga Ivanova i Djela Ivanova / uvod i prijevod na engleski Frederik Wisse; prijevod i napomene M. R. James; prevela s engleskog Vlasta Mihavec. Zagreb : TELEdisk, 2002.Str. 8.

⁹² Tajna knjiga Ivanova i Djela Ivanova / uvod i prijevod na engleski Frederik Wisse; prijevod i napomene M. R. James; prevela s engleskog Vlasta Mihavec. Zagreb : TELEdisk, 2002.Str. 8.

⁹³ Šagi-Bunić, T. J. Povijest kršćanske literature : sv. 1 : patologija : od početka do sv. Ireneja. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1976. Str. 185.

Apokrifna književnost ima karakter pučke književnosti koja je imala širok krug čitateljstva i koja je vršila velik utjecaj na široke slojeve društva. Želja joj je bila da bude duhovno štivo za osobnu, duhovnu izgradnju tadašnjih kršćana, ali također nastoji i teološki podučavati a neki pak apokrifi imaju cilj da prošire i utvrde neke heretičke, gnostičke stavove.

Postoje heretički i ortodoksni apokrifi, a razliku između njih često nije lako utvrditi. Crkva u 2. stoljeću pokušava suzbiti utjecaj heretičkih apokrifnih spisa te jasno utvrditi koji spisi pripadaju redu svetih knjiga, „Bogom nadahnutih“, zato izrađuje popis svetih knjiga te utvrđuje tzv. biblijski kanon.⁹⁴ U isto vrijeme tim činom smanjuje autoritet i svim drugim apokrifnim spisima koje Crkva nije progonila. Utjecaj apokrifnih spisa velik je sve do Novog vijeka.

Apokrifi po svome književnom sastavu ispod su biblijskih spisa, tako da je lako utvrditi razliku i zaostajanje apokrifa za Svetim Pismom. Obiluju elementima zastrašivanja za razliku od povijesno-spasenjskog karaktera novozavjetnih čuda. Ti spisi su svejedno od velike važnosti za crkvene povjesničare i povjesničare teologije jer prikazuju religiozne običaje i shvaćanja vjernika onog vremena.

Za apokrifne se može reći da su počeci literarne vrste iz koje se kasnije razvio književni oblik legende, koji je u povijesti Crkve imao veliku ulogu, a na neki način su prethodnici književne vrste romana.

Kršćanska apokrifna literatura ovisna je o apokrifnoj literaturi kasnog židovstva, a do većeg proučavanja apokrifne literature došlo je nakon otkrića brojnih židovskih rukopisa u Kumranu 1947. godine, kao i otkrića brojnih nalaza papirusa nakon pronalaženja gnostičke biblioteke u Nag-Hamadi.⁹⁵

7.3. Podjela kršćanskih apokrifa

Spisi koji su se očuvali u židovskim krugovima onoga vremena a vežu se uz svete knjige Starog Zavjeta nazivaju se apokrifima Starog Zavjeta. Također i spisi koji su u kršćanskim krugovima stvoreni u cjelini a odnose se na Stari Zavjet i predstavljaju se kao starozavjetni spisi, idu u red starokršćanske apokrifne književnosti kao kršćanski starozavjetni apokrifi. Novozavjetni apokrifi slijede književne oblike novozavjetnih kanonskih spisa, pa postoje apokrifna Evanđelja, apokrifna Djela, apokrifne Poslanice i apokrifne Apokalipse.

⁹⁴ Šagi-Bunić, T. J. Povijest kršćanske literature : sv. 1 : patrologija : od početka do sv. Ireneja. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1976. Str. 185.

⁹⁵ Šagi-Bunić, T. J. Povijest kršćanske literature : sv. 1 : patrologija : od početka do sv. Ireneja. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1976. Str. 186.

Apokrifna Evanđelja su novozavjetni spisi napisani na grčkom jeziku, a tekstovi na aramejskom jeziku koji su sigurno postojali u prvotnoj kršćanskoj zajednici, nisu se sačuvali. Grčki jezik postaje jezik prve Crkve te se na njemu razvija prva kršćanska literatura prva dva kršćanska stoljeća te na tom jeziku pišu i crkveni pisci u Rimu.

Apokrifna djela apostolska su spisi koji su trebali zadovoljiti radoznalosti vjernika o životu i djelovanju pojedinih apostola u širenju Evanđelja. Pisci tih djela često su bili inspirirani tadašnjom poganskom putopisnom pripovjedačkom literaturom kojoj su htjeli konkurirati. Apokrifna Djela tvorila su najznačajniji dio starokršćanskog pučkog štiva, tj. popularne literature koja je utjecala na stvaranje literarne vrste legende. Neka od tih Djela javljaju se kasnije kao ortodoksne verzije te imaju velik utjecaj na umjetnost. Također su važna i za proučavanje povijesti crkvenog života jer donose opise najstarijih oblika bogoštovlja, a u njima nalazimo i najstarije himne i molitvene obrasce.⁹⁶

Apokrifne Apokalipse su dio književne vrste koja je bila zastupljena u krugovima kasnog židovstva, ali i u poganskim krugovima. Imala je velik utjecaj u prvom kršćanstvu te je često prepravljena od strane kršćanskih pisaca te je u prvoj kršćanskoj književnosti apokaliptički stil govora često bio upotrebljavan.

Postoje i *apokrifne poslanice* apostola, a jedan od najvažnijih tekstova među apokrifnim poslanicama je *Epistola Apostolorum* ili *Razgovori Isusovi s njegovim učenicima poslije uskrsnuća*.⁹⁷ Radi se o izrazito judeokršćanskom spisu, a predstavlja izvještaj o objavama koje je Isus govorio Jedanaestorici u vremenu od svoga uskrsnuća do uzašašća, o najskrivenijim misterijima, objašnjavajući im pitanja koja kanonska Evanđelja ostavljaju u mraku.

Dakle, u srednjem vijeku bili su rašireni razni apokrifi koji su nadomještali današnju beletrističku literaturu. Neki tekstovi apokrifna služili su i za zapise koji su u srednjem vijeku korišteni za zaštitu „protiv nedaća, uroka i bolesti“.

⁹⁶ Šagi-Bunić, T. J. Povijest kršćanske literature : sv. 1 : patologija : od početka do sv. Ireneja. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1976. Str. 193.

⁹⁷ Šagi-Bunić, T. J. Povijest kršćanske literature : sv. 1 : patologija : od početka do sv. Ireneja. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1976. Str. 201.

8. Novopronađeni apokrifni spisi

Prvi od novopronađenih gnostičkih spisa jest *Pistis Sophia* pod kojim su naslovom sadržana dva gnostička spisa koji sadržavaju Isusove razgovore s učenicima poslije uskrsnuća. Tekst je pronađen u koptskom kodeksu *Codex Askewianus*, koji se nalazi u Britanskom muzeju a kupljen je od nasljednika dr. Anthony Askewa 1785. godine. Podrijetlo tog kodeksa je najvjerojatnije iz Egipta ali nije utvrđeno kako je rukopis dospio u Englesku. Kodeks potječe iz druge polovice 4. stoljeća, a izvornik je najvjerojatnije napisan na grčkom jeziku. Cijeli je rukopis razdijeljen na četiri knjige: prve tri čine jedno djelo, a četvrta drugo. Četvrta knjiga sadrži Isusove razgovore s učenicima odmah poslije uskrsnuća, a prve tri donose razgovore od jedanaeste godine poslije uskrsnuća; jer se smatralo da je Isus jedanaest godina poslije uskrsnuća održavao veze s učenicima kojemu su glavni sugovornici bili Ivan i Marija Magdalena.

Važno je i otkriće triju gnostičkih spisa u koptskom kodeksu *Papyrus Berolinensis* otkupljenom 1896. godine u Kairu za berlinski Egiptološki muzej. To su spisi: *Evangelium Mariae*, koji donosi objave dobivene preko Marije Magdalene, *Apokryphon Joannis*, koji sadržava Isusove objave Ivanu, pretežno kozmološkog sadržaja, a koji je u originalu na grčkom te *Sophia Jesu Christi*, u kojoj se iznose otkrića uskrsnuloga Krista, što ih je od njega primilo dvanaest učenika i sedam učenica.⁹⁸

Od tih otkrića najvažnije je ono kod Nag Hammadija 1945. godine gdje je u jednoj vazi na tom lokalitetu u Gornjem Egiptu, pronađen na koptskom jeziku rukopisni fond gnostičkih spisa koji zajedno čini oko 1150 stranica, tj. čitavu jednu knjižnicu. Dio toga rukopisnoga fonda otkupio je 1946. godine Togo Mina, direktor kairskoga Koptskog muzeja pa se danas nalazi u tom muzeju, dok je drugi dio otkupio belgijski antikvar Eid.⁹⁹ 1952. godine taj dio je otkupljen za Jungov institut u Zürichu te se tako taj dio rukopisa iz Nag Hammadi u literaturi citira po imenu švicarskog psihologa, kao *Codex Jung*. U tom rukopisnom fondu ima ukupno 53 spisa, od čega je 47 različitih spisa (neki su sačuvani u više primjeraka). Rukopisni fond potječe iz 4. stoljeća, a vjeruje se da je riječ o prijevodima s grčkoga jezika.¹⁰⁰

⁹⁸ Šagi-Bunić, T. J. Povijest kršćanske literature : sv. 1 : patrologija : od početka do sv. Ireneja. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1976. Str. 349.

⁹⁹ Šagi-Bunić, T. J. Povijest kršćanske literature : sv. 1 : patrologija : od početka do sv. Ireneja. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1976. Str. 349.

¹⁰⁰ Šagi-Bunić, T. J. Povijest kršćanske literature : sv. 1 : patrologija : od početka do sv. Ireneja. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1976. Str. 349.

Apokrifne knjige zastupljene u prvome kršćanstvu često su upotrebljavale dijaloški stil u kojem Isus razgovara sa svojim učenicima o najskrivenijim misterijima te im, u obliku odgovora na pitanja što mu ih postavljaju, objašnjava neshvatljive tajne postanka svijeta i života poslije smrti koje kanonska Evandjelja ostavljaju skrivenima. Osim gnostičkih tekstova sačuvanih u protugnostičkim spisima postoje i novopronađeni tekstovi, a jedan od takvih je i knjiga koja se naziva *Tajna knjiga Ivanova (Apokryphon Joannis)* iz 4. stoljeća, sačuvana na koptskom jeziku a nađena u knjižnici iz Nag Hammadija. U tim rukopisima iz Nag Hammadija u tri primjerka nalazi se *Apokryphon Joannis (Tajna knjiga Ivanova)*, dok je jedan koptski rukopis spomenute knjige otkriven već prije u *Papyrus Berolinensis*, tako da taj tekst postoji u četiri koptska rukopisa.¹⁰¹ Original je bio na grčkome jeziku i možda potječe već iz početka 2. stoljeća. Jedna od egipatskih gnostičkih sekti čija je glavna knjiga bila *Apokryphon Joannis* bila je i sekta setita, a značajan dio rukopisnoga fonda u Nag Hammadi pripada toj sekti. Sličnosti sadržaja i vjerovanja iz te knjige pronalaze se i u srednjovjekovnim apokrifima i njihovim tumačenjima o početku i kraju svijeta, no razlike između predmeta proučavanja ovog rada; *Interrogatio Iohannis* (tzv. *Tajne knjige Ivanovih pitanja*) i *Tajne knjige Ivanove (Apokryphon Joannis)* su ipak velike.

Apokryphon Joannis je djelo mitologijskog gnosticizma koje kroz objavu namijenjenu Ivanu, sinu Zebedejevu, uskrsli Krist daje opis stvaranja, pada i spasenja čovječanstva, a temelji se na početnim poglavljima Knjige Postanka. Neki crkveni oci u svojim izvješćima navode da su bili upoznati sa sadržajem knjige, dok učenja nekih gnostičkih sekti srednjeg vijeka koja je opisao sv. Irenej u knjizi *Protiv hereza* imaju sličnosti s učenjima iz *Tajne knjige Ivanove* te se može pretpostaviti da su takva učenja postojala i prije pisanja ove knjige.¹⁰² *Tajna knjiga Ivanova* bavi se pitanjima o podrijetlu dobra i zla te spasenjem iz svijeta zla. Može se reći da je spis u svojoj srži zamišljen kao ezoterijski komentar biblijskoga izvještaja o stvaranju i o prapovijesti čovječanstva. Krist se pojavljuje Ivanu kao „Otac, Majka i Sin“, a zatim se tumači kako je iz toga pratemelja proizišao niz svijetlih bića koja zajedno tvore pleromu (božanski praizvor, punoću božanskog).¹⁰³ Jedno od tih bića, Sophia, koja rađa sedam arhonata kojima je na čelu Jaldabaoth, a i sam sadržaja knjige posjeduje sličnosti koje se pronalaze u srednjovjekovnim apokrifima.¹⁰⁴

¹⁰¹ Šagi-Bunić, T. J. Povijest kršćanske literature : sv. 1 : patrologija : od početka do sv. Ireneja. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1976. Str. 349.

¹⁰² Tajna knjiga Ivanova i Djela Ivanova / uvod i prijevod na engleski Frederik Wisse; prijevod i napomene M. R. James; prevela s engleskog Vlasta Mihavec. Zagreb : TELEdisk, 2002.Str. 15.

¹⁰³ Šagi-Bunić, T. J. Povijest kršćanske literature : sv. 1 : patrologija : od početka do sv. Ireneja. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1976. Str. 350.

¹⁰⁴ Šagi-Bunić, T. J. Povijest kršćanske literature : sv. 1 : patrologija : od početka do sv. Ireneja. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1976. Str. 350.

9. Tajna knjiga Ivanovih pitanja – *Interrogatio Iohannis*

Osim četiri evanđelja i Pavlovi poslanica, srednjovjekovni su dualisti, najviše upotrebljavali Knjigu otkrivenja i apokrife apokaliptičkog sadržaja. Od tih dualističkih apokrifa, prema svom sadržaju *Interrogatio Iohannis* pretendira da ga se zove cjelovitim katekizmom vjerovanja bosanskih krstjana. Latinski prijevod *Tajne knjige Ivanovih pitanja* se nalazi u bečkoj Nacionalnoj knjižnici, a drugi primjerak je iz južnofrancuskog grada Carcassonnea i čuva se u nacionalnoj knjižnici u Parizu. Apokrifna i heretična knjiga s opisima postanka svijeta i apokalipse, bosanskoga podrijetla, poznata kao *Interrogatio Iohannis* iz 12. stoljeća, sačuvana na latinskome jeziku, bogatstvo je od velike važnosti za staru bosansku književnost. Opravdanost tih tvrdnji potvrđuje i treća rubna bilješka bečke redakcije *Ivanovih pitanja* u kojoj nepoznati pisac spominje Bosnu.

Interrogatio Iohannis je dio slagalice jedne literature čiji su dijelovi iskidani i uništeni, ali po tragovima ostavljenima u glosama na marginama kodeksa, naslućujemo elemente jedne dualističke kosmogonije u kojoj je živio bosanski vjernik srednjega vijeka.¹⁰⁵

Tekst *Ivanovih pitanja* sadrži dualističko poimanje stvaranja svijeta, živih bića i čovjeka te se može pretpostaviti da su ga upotrebljavali krstjani Crkve bosanske.

Apokrifna *Interrogatio Iohannis* tzv. *Tajna knjiga Ivanovih pitanja* nastala je u vrijeme prodora na prostor Bosne ćirilice (bosančice) i neomanihejskih učenja. Ona je jedna od onih knjiga koju inkvizitori zapadne Crkve i svećenici istočne Crkve proglašavaju heretičkom.

Nakon abjuracije na Bilinom polju kada su bosanski krstjani uspješno izbjegli optužbe Rima o krivovjerju, a ban Kulin time vješto spriječio mogući mađarski križarski pohod na Bosnu, bosanski krstjani prilagođavaju svoje učenje novom učenju te ga kamufliraju pravovjernim, ortodoksnim simbolima. Sve manje prepisuju zabranjene knjige, a vrlo marljivo prepisuju i promiču kanonske knjige, uglavnom Novoga zavjeta, u kojima posebno mjesto imaju tekstovi Ivana Apostola, autora jednoga od evanđelja i Apokalipse. Ti tekstovi, zajedno s djelima apostolskim i poslanicama, u svakodnevnoj su upotrebi u Crkvi bosanskoj.

Apokrifi koji su također bili u upotrebi u Crkvi bosanskoj zabilježeni su u rukopisima kao što je *Hvalov zbornik* i *Mletački zbornik* te legende *Počētie svieta* koja jako podsjeća na *Tajnu knjigu Ivanovih pitanja* i ostavlja dojam prethodnika *Tajne knjige Ivanovih pitanja*.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Dizdar, M. Stari bosanski tekstovi. Dostupno na: <http://makdizdar.ba/stari-bosanski-tekstovi/> (Pristup : 20. 3.2016.)

¹⁰⁶ Dizdar, M. Stari bosanski tekstovi. Dostupno na: <http://makdizdar.ba/stari-bosanski-tekstovi/> (Pristup : 20. 3.2016.)

Učenja o postanku svijeta u *Tajnoj knjizi Ivanovih pitanja* odgovaraju bosanskoj legendi o stvaranju svijeta *Počētie svieta* čiji se sadržaj pak podudara s prikazom bogumilske kozmogonije bizantskoga teologa Eutimija Zigabena što je dokaz idejne povezanosti tih vjerskih pokreta.¹⁰⁷

U *Tajnoj knjizi Ivanovih pitanja* odražavali su se načini mišljenja s heretičkim elementima koji su bili u suprotnosti s učenjem pravovjernih crkava. Takva mišljenja dolaze do izražaja u tumačenju kanonskih tekstova koji su se tumačili, zbog opasnosti od inkvizicije, usmenim putem, a nalazimo ih i na marginama nekih kodeksa, koja u sebi nose dva osnovna elementa: kritika dogmi i protest protiv svemoći vladajućih crkava i države.

Tekst apokrifa *Interrogatio Iohannis*, sastavljen je u obliku pitanja koja je Ivan, apostol i evanđelist, postavljao na Posljednjoj večeri Isusu. Kozmogonija (učenje o postanku svijeta) spisa *Interrogatio Iohannis* opisuje događaje koji prethode stvaranju, ustroju vidljivog svijeta, pobuni i padu Sotone i organizaciji materijalnog svijeta nakon grijeha.

9.1. Bečka redakcija

Pretpostavlja se da je bečki rukopis nastao na prijelazu iz 12. u 13. stoljeće na mletačkom prostoru ili u Dalmaciji, a tekst na margini stranica u kojem se spominje Bosna dodan je kasnije.¹⁰⁸ Rukopis u kojem se spominje Bosna, bečke redakcije, stariji je od karkasonske redakcije. Sadrži kalendar, potpuni Novi zavjet s poslanicom Laodicejima, popis izvoda iz proročkih knjiga i Novoga zavjeta za određene blagdane. Nepoznati je autor, najvjerojatnije stoljeće kasnije, na dva posljednja lista dodao tekst pod naslovom *De ordinatione mundi, de pincipe [et] de Adam* odnosno *Interrogatio Iohannis*.¹⁰⁹ Na posljednjoj stranici naznačena je godina MCCLXIII (1263.).

U opisu pada Sotone nepoznati prepisivač bečke redakcije na margini je protumačio da se pod gehenom (simbol vječne propasti) podrazumijeva „Jozafatska dolina, a to je isto što i oseph i asco i pakao i tartar i rađanje vatre, ali ih se drugačije naziva na

¹⁰⁷ Šanjek, F. „*Interrogatio Iohannis*“ (Ivanova pitanja), katarski apokrif slavenske provenijencije, i dualističko poimanje stvaranja svijeta u srednjem vijeku. // *Croatica cristiana periodica*. 5, 7(1981), str. 43.

¹⁰⁸ Šanjek, F. Pojam „stvaranja“ u Crkvi bosansko-humskih krstjana. // *Prilozi za izučavanje hrvatske filozofske baštine*. 21, 1/2(1995), str. 18.

¹⁰⁹ Šanjek, F. „*Interrogatio Iohannis*“ (Ivanova pitanja), katarski apokrif slavenske provenijencije, i dualističko poimanje stvaranja svijeta u srednjem vijeku. // *Croatica cristiana periodica*. 5, 7(1981), str. 45.

različitim jezicima. Nije to neki duh niti nešto životno, nego mjesto poput Bosne, Lombardije ili Toskane“.¹¹⁰

Nepoznati pisac bečkoga kodeksa, kao i u nekim krstjanskim kodeksima, katoličke poslanice pretpostavlja Pavlovim, odijelivši ih međusobno Knjigom Otkrivenja, koja u bosanskim rukopisima dolazi neposredno nakon četiri Evanđelja.¹¹¹

Bečki rukopis ima dekorativne karakteristike bizantskih kodeksa, pa se po tome može pretpostaviti da je nastao na području Venecije ili u Dalmaciji. Pergamena i oblik slova dokazuju da je prvih 158 folija iz 12. stoljeća, a tekst *Ivanovih pitanja* s pripadajućim glosama, zbog općeg izgleda pisma, naknadno je dodan i napisan od strane nepoznatoga autora u 13. stoljeću.¹¹²

Iz bečke gradske knjižnice rukopis veličine 116 mm x 182 mm, pisan dvostupačno, 1780. godine prelazi u vlasništvo dvorske knjižnice u Beču, dok raniji vlasnici nisu poznati.¹¹³ Iako bečkoj redakciji *Ivanovih pitanja* nedostaje nekoliko završnih rečenica, potpunija je i jasnije je pisana od karkasonske. Tekst joj se prekida usred riječi te joj nedostaje opis završne scene Posljednjega suda o osudi Sotoninih pristaša i o uzdizanju na nebo pravednih. Taj se nedostatak popunjava završnim odlomkom rukopisa iz gradske knjižnice francuskoga gradića Dole, koji je prijepis karkasonske redakcije iz 1455. godine.¹¹⁴

9.2. Karkasonska redakcija

Na prijepisu karkasonskog rukopisa za Kraljevsku (Nacionalnu) biblioteku u Parizu, koji je u originalu izgubljen, postoji upozorenje da su *Ivanova pitanja* „Rasprava puna zabluda i iskrivljenih izvadaka iz Apokalipse nazvane tajnom [knjigom] krivovjераца iz Concorezza“.¹¹⁵ Taj zapis najvjerojatnije je napisan od inkvizitora koji su nekada cenzurirali rukopis s tekstom *Ivanovih pitanja* u arhivu Inkvizicije u južnofrancuskom gradu Carcassonne, a kojeg će u 17. stoljeću kopisti prepisati za Kraljevsku knjižnicu u Parizu.

Završne riječi *Ivanovih pitanja* karkasonske redakcije tako nas upućuju na slavensko

¹¹⁰ Šanjek, F. Pojam „stvaranja“ u Crkvi bosansko-humskih krstjana. // Prilozi za izučavanje hrvatske filozofske baštine. 21, 1/2(1995), str. 18.

¹¹¹ Šanjek, F. „Interrogatio Iohannis“ (Ivanova pitanja), katarski apokrif slavenske provenijencije, i dualističko poimanje stvaranja svijeta u srednjem vijeku. // Croatica cristiana periodica. 5, 7(1981), str. 45.

¹¹² Šanjek, F. „Interrogatio Iohannis“ (Ivanova pitanja), katarski apokrif slavenske provenijencije, i dualističko poimanje stvaranja svijeta u srednjem vijeku. // Croatica cristiana periodica. 5, 7(1981), str. 45.

¹¹³ Šanjek, F. „Interrogatio Iohannis“ (Ivanova pitanja), katarski apokrif slavenske provenijencije, i dualističko poimanje stvaranja svijeta u srednjem vijeku. // Croatica cristiana periodica. 5, 7(1981), str. 45.

¹¹⁴ Šanjek, F. „Interrogatio Iohannis“ (Ivanova pitanja), katarski apokrif slavenske provenijencije, i dualističko poimanje stvaranja svijeta u srednjem vijeku. // Croatica cristiana periodica. 5, 7(1981), str. 45.

¹¹⁵ Šanjek, F. „Interrogatio Iohannis“ (Ivanova pitanja), katarski apokrif slavenske provenijencije, i dualističko poimanje stvaranja svijeta u srednjem vijeku. // Croatica cristiana periodica. 5, 7(1981), str. 46.

tj. bugarsko podrijetlo: „Završava tajna [knjiga] krivovjeraca iz Concorezza, puna zabluda, koju je iz Bugarske donio njihov biskup Nazarije“.¹¹⁶ Prema zapisima Anselma Aleksandrijskog, vrhovnog inkvizitor za Lombardiju, u *Raspravi o krivovjercima* poznato je da on zna za *Tajnu knjigu katara iz Concorrezza* (Secretum de Concorrezzo) tj. *Tajnu knjigu Ivanovih pitanja* koju je oko 1190. godine iz Bugarske donio biskup Nazarije.¹¹⁷

Ti zapisi o Nazarijevoj *Tajnoj knjizi Ivanovih pitanja* koju je donio iz Bugarske su važan dokaz o širenju ideje koja je povezivala krstjane, bogumile i katare.¹¹⁸

9.3. Kratak pregled teksta *Interrogatio Iohannis*

Prema tom tekstu Ivan, apostol i evanđelist, na tajnoj večeri kraljevstva nebeskoga, postavlja pitanja o uređenju ovoga svijeta i o gospodaru [ovoga svijeta] te o Adamu. Ivan, kako sam sebe naziva, dionik patnja kako bih također postao sudionik kraljevstva Božjega, koji, odmarajući se na grudima Gospodina našega Isusa Krista na zadnjoj večeri dobiva odgovore od Krista. U tom razgovoru u dijaloškom stilu pitanja i odgovora saznajemo da je Sotona bio taj koji je upravljao nebeskim silama i onima koji su slijedili Oca te je namislio postaviti svoje prijestolje iznad oblaka, htijući biti sličan Svevišnjem. Otac to saznajući, *naredi svojim anđelima da skinu haljine i prijestolja i krune svim anđelima koji su ga poslušali te odredi da se zbog svoje drskosti preobrazi i bi mu oduzeta svjetlost slave, a imao je sedam repova s kojima je za sobom povukao trećinu anđela Božjih i bi zbačen s prijestolja Božjeg i s uprave nebesima*. Nakon što je stvoren čovjek, *zapovijedi anđelu drugoga neba da uđe u tijelo od gline; i uzme od njega i napravi drugo tijelo u obliku žene i zapovijedi anđelu prvoga neba da u nj uđe. Anđeli su gorko plakali videći da je na njima smrtni oblik u različitim oblicima (spolovima). I naredi im da u ovim zemaljskim tjelesima obavljaju tjelesne čine*. Đavao uđe u raj zemaljski i posred raja zemaljskog zasadi trsku i od svoje pljuvačke napravi zmiju i naredi joj da ostane na trski. *I tako je đavao sakrivao mudrost svoje lukavosti da ne bi vidjeli njegovu prijevaru. I približi im se govoreći: Jedite od svakog ploda koji je u raj u zemaljskom, ali od ploda zloće da niste jeli*. Zatim lukavi đavao uđe u opaku zmiju i prevari anđela koji je bio u liku žene i izlije na njegovu glavu požudu grijeha; *a Evina požuda bi poput goruće peći. I odmah đavao izade iz trstike u liku zmije i zadovolji svoju požudu s Evom*

¹¹⁶ Šanjek, F. „Interrogatio Iohannis“ (Ivanova pitanja), katarski apokrif slavenske provenijencije, i dualističko poimanje stvaranja svijeta u srednjem vijeku. // *Croatica cristiana periodica*. 5, 7(1981), str. 46.

¹¹⁷ Šanjek, F. Pojam „stvaranja“ u Crkvi bosansko-humskih krstjana. // *Prilozi za izučavanje hrvatske filozofske baštine*. 21, 1/2(1995), str. 18.

¹¹⁸ Šanjek, F. „Interrogatio Iohannis“ (Ivanova pitanja), katarski apokrif slavenske provenijencije, i dualističko poimanje stvaranja svijeta u srednjem vijeku. // *Croatica cristiana periodica*. 5, 7(1981), str. 47.

*pomoću zmijskog repa. Zbog toga se ljudi ne zovu sinovi Božji, nego sinovi đavlovi i sinovi zmije, čineći đavolsku volju oca [svojega] sve do svršetka svijeta. Nakon toga je đavao izlio svoju požudu na glavu anđela koji je bio u Adamu, tako da su oboje osjetili požudu putenosti rađajući sinove đavla i zmije sve do svršetka svijeta. Krist nadalje objašnjava da ga je Otac poslao na ovaj svijet da bih očitovao njegovo ime ljudima i da ga oni upoznaju, njega i zlo čestog đavla. Objašnjava također da : *Kad je moj Otac odlučio poslati me na ovaj svijet, pošalje on prije mene jednog od svojih anđela po Duhu Svetom da me primi; taj se anđeo zvao Marija, moja majka. I ja siđoh, uđoh i izađoh kroz uho Marijino. Također Isus govori da: Na koga vidiš da silazi Duh Sveti u liku golubice, i ostaje na njemu, to je onaj koji krsti Duhom Svetim i ognjem. Također objašnjava: Bez moga krštenja kojim ja krstim na otpuštenje grijeha nitko ne može postići spasenje Božje. Nakon toga zaključuje da: Ivanovi učenici se žene i udavaju. Moji se učenici međutim ne žene niti se udavaju, nego su kao anđeli Božji u kraljevstvu nebeskom. Nadalje Ivan ispituje Gospodina glede sudnjega dana te dobiva odgovor: *Bit će to kada se navrši broj pravednih prema broju kruna onih [anđela] koji su pali. Tada će Sotona biti pušten iz svoje tamnice; bit će strašno bijesan i zaratit će protiv pravednih. Zatim u knjizi slijedi opis apokalipse koji se ne razlikuje bitno od opisa apokalipsa koji se učestalo poljavljaju.*¹¹⁹**

9.4. Utjecaj apokrifna Interrogatio Iohannis na vjerska učenja bosansko-humskih krstjana

Krstjani su u skladu s takvim tumačenjem zasnivali svoja vjerska učenja te su prema njima provodili svoj život i obrede. Mnoge katarsko-patarenske sljedbe, pa tako vjerojatno i Crkva bosanska, vjeruju da na ovom svijetu anđeli pate u smrtnim tijelima, a mogu se izbaviti samo duhovnim krštenjem koje se dijeli polaganjem ruku i predavanjem knjige evanđelja. Time se opraštaju grijesi te je to jedini put oslobođenja duše zarobljene u materijalnome tijelu kojim zbog nesavršenosti njegova tvorca upravlja Sotona.

Prema tom tekstu može se zaključiti da su krstjani slijedili umjerenu dualističku struju u učenju po kojoj je prvobitno sve nastalo iz jednoga izvora, a tek kasnije se podijelilo na dva.

Bosanski „krstjani“ sebe ne smatraju krivovjercima, ali ih se optužuje za učenja i tvrdnje koje proizlaze iz apokrifnih knjiga koje su upotrebljavali. Stoga su optuživani da ne priznaju autoritet Rimske crkve, da nemaju mjesta za održavanje liturgije, oltara, križeva i

¹¹⁹ Šanjek, F. „Interrogatio Iohannis“ (Ivanova pitanja), katarski apokrif slavenske provenijencije, i dualističko poimanje stvaranja svijeta u srednjem vijeku. // *Croatica cristiana periodica*. 5, 7(1981), str. 48-61.

zajedničkih groblja. Također ih se optužuje da ne priznaju sakramente ispovijedi i pričesti, ne slušaju misu, ne svetkuju crkvene blagdane i ne poste.¹²⁰ Bosansko-humski krstjani nastoje živjeti u duhu evanđeoskih načela prvih kršćanskih zajednica, ali radi kritiziranja crkvenih ustanova nailaze na osudu Crkve.

Prema apokrifu *Interrogatio Iohannis* kojeg su upotrebljavali, zaključuje se da zastupaju vjerovanje da je Bog stvorio svijet, ali da ne vlada vidljivim svijetom te da su Krist i Blažena Djevica anđeli, a krštenje vodom ne priznaju i ne poštuju križ te odbacuju neke knjige Staroga zavjeta.

Knjiga se nazivala heretičnom iz razloga jer se smatralo da je heretičkoga porijekla, dok se njezin sadržaj ne može u potpunosti smatrati heretičnim jer se ne protivi niti negira katoličko i pravoslavno crkveno učenje, nego ga interpretira na drugačiji način.

¹²⁰ Šanjek, F. Bosansko-humski krstjani // Hrvatska revija 4,1(2004). Mrežno izd. URL: <http://www.matica.hr/hr/333/BOSANSKO-HUMSKI%20KRSTJANI/>. (13.03.2016.).

ZAKLJUČAK

Da bi se pokušao riješiti problem nauka Crkve bosanske, nezaobilazni su izvori rukopisi nastali u krilu Crkve bosanske. Oni postoje u vrlo ograničenom broju cjelovitih i manje cjelovitih rukopisa kojima treba dodati i niz fragmenata, no različiti dokumenti i druga vrela različito pristupaju tom problemu te nam otežavaju prosudbu.

O učenju Crkve bosanske ostalo je malo zapisa jer su se takvi tekstovi spaljivali kao heretični od strane inkvizicije, a za izvore o tom učenju najčešće se koriste zapisi inkvizitora o krstjanima i njihovu nauku.

Dva rukopisa koji se nazivaju po imenima gradova u kojima se čuvaju, Pariška i Bečka *Tajna knjiga Ivanovih pitanja*, donose svjedočanstvo i djelomičan uvid o učenju krstjana Crkve bosanske. Te knjige su latinski prijevodi najvjerojatnije s bugarskoga jezika, za potrebe inkvizicije, a zbog zapisa na marginama sumnja se i na postojanje rukopisa pisanog bosančicom.

Nestankom Crkve bosanske njezini su rukopisi prestali biti u funkciji, no neki su preživjeli jer su bili korišteni u liturgiji srpske Pravoslavne crkve.

Knjiga *Interrogatio Iohannis* skup je mitova i vjerovanja heretičkih umjerenih dualista, a rukopis je sačuvala Inkvizicija za koju je načinjen latinski prijevod. Original koji je donesen iz Bugarske od katarskoga biskupa Nazarije, za koji se sumnja da je bio pisan slavenskim ili grčkim jezikom, nestao je. Ona je jedan od najvažnijih dokaza o idejnoj povezanosti između krstjana, bogumila i katara.

Djelo *Interrogatio Iohannis* je posve pouzdano vrelo za upoznavanje „krstjana“. Dijelovi teksta u kojem se tvrdi da Isus Krist krsti Duhom Svetim i da se samo tako postiže oprost te da je Bog stvorio svijet, ali ne vlada vidljivim svijetom, ukazuju na učenja koja pripadaju umjerenom dualizmu.

Tekst *Ivanovih pitanja* pripada u rijetke teološke spise koje možemo nazvati cjelovitim katekizmom „krstjanskog“ vjerovanja. On pretpostavlja bugarsko podrijetlo *Ivanovih pitanja*, sačuvanih u dvjema gotovo identičnim latinskim redakcijama, bečkoj i karkasonskoj.

POPIS SLIKA

Sl. 1. Ploča Kulina bana nađena kod Visokog. Izvor: Wikipedia

URL: https://bs.wikipedia.org/wiki/Kulin_ban

Sl. 2. Hvalov zbornik iz 1404. godine. Evanđelist Luka umače pero u mastionicu Iznad njega je njegov simbol, vol. Izvor: Nazor, Anica. Rukopisi crkve bosanske. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 562.

LITERATURA

1. Ančić, M. Bosanska banovina i njezino okruženje u prvoj polovici 13. stoljeća // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 11-25.
2. Brandt, M. Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka. Zagreb: Školska knjiga, 1995.
3. Brković, M. Bosansko-humski kršćani u križištu papinske i ugarske politike prema bosni i humu. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 129-178.
4. Čokonaj, E. Hrvatska i svijet od prapovijesti do francuske revolucije : udžbenik iz povijesti za srednje strukovne škole. Zagreb : Meridijani, 2003.
5. Franzen, A. Pregled povijesti Crkve. 5 izd. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 2004.
6. Hebrang Grgić, I. Cenzura : neizostavan čimbenik razvoja ljudske misli i društva. // Aleksandru Stipčeviću s poštovanjem / urednik Miroslav Tuđman. Zagreb : Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 2008. Str. 135-166.
7. Jalimam, S. Bosanski krstjani društvenom i političkom životu srednjovjekovne Bosne i Huma. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 179-192.
8. Jolić, R. Bogumili ili krstjani? // Posuški zbornik I / urednik Jerko Oreč. Posušje : Matica hrvatska, 1996. Str. 7-46.
9. Josipović, M. Literarna ostavština krstjana Crkve bosanske i dualistički svjetonazor. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 563-586.
10. Kršćanstvo : povijest i religija : religijska kultura za tolerantnu zajednicu : knj. 2. / priredila Sanja Mahalec. Zagreb : Edicije Božičević, 2010.

11. Le Goff, J. *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*. Zagreb : Golden marketing, 1998.
12. Lucka, E. *Torquemada i inkvizicija u Španjolskoj*. Zagreb : Novo pokoljenje, 1951.
13. Malcolm, N. *Povijest Bosne*. Zagreb : Erasmus, 1995.
14. Nazor, Anica. *Rukopisi crkve bosanske. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek*. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 539-562.
15. Pelc, M. *Pismo – knjiga – slika : uvod u povijest informacijske kulture*. Zagreb : Golden marketing, 2002.
16. *Povijest Hrvata : knj. 1. : srednji vijek / urednik Franjo Šanjek*. Zagreb : Školska knjiga, 2003.
17. Stančić, H. *Digitalizacija*. Zagreb : Zavod za informacijske studije, 2009.
18. Stančić, H. *Digitalizacija kao mogućnost zaštite i predstavljanja baštine. // Zbornik radova 11. proljetne škole školskih knjižničara RH - Crikvenica 1999. / uredila Višnja Šeta*. Rijeka: Prva sušačka hrvatska gimnazija u Rijeci; Ministarstvo prosvjete i športa RH, 2000. str. 57-61.
19. Stipčević, A. *Cenzura u knjižnicama*. Zagreb : Filozofski fakultet, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, 1992.
20. Stipčević, A. *O savršenom cenzoru iliti Priručnik protiv štetnih knjiga i njihovih autora*. Zagreb : Nakladni zavod Matice hrvatske, 1994.
21. Stipčević, A. *Povijest knjige*. Zagreb : Matica hrvatska, 2006.
22. Stipčević, A. *Socijalna povijest knjige u Hrvata : knjiga I. : srednji vijek*. Zagreb : Školska knjiga, 2004.
23. Stipčević, A. *Sudbina knjige*. Lokve : Naklada Benja, 2000.
24. Šagi-Bunić, T. J. *Povijest kršćanske literature : sv. 1 : patrologija : od početka do sv. Ireneja*. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1976.
25. Šanjek, F. *Abjuracija bosansko-humskih krstjana u kontekstu heterodoksnih pokreta na kršćanskom zapadu u 12./13. stoljeću. // Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, 32(2003), str. 11-16.*

26. Šanjek, F. „Interrogatio Iohannis“ (Ivanova pitanja), katarski apokrif slavenske provenijencije, i dualističko poimanje stvaranja svijeta u srednjem vijeku. // *Croatica cristiana periodica*. 5, 7(1981), str. 43-64.
27. Šanjek, F. Papa Inocent III. (1198.–1216.) i bosansko-humski krstjani. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 425-440.
28. Šanjek, F. Pojam „stvaranja“ u Crkvi bosansko-humskih krstjana. // *Prilozi za izučavanje hrvatske filozofske baštine*. 21, 1/2(1995), str. 7-23.
29. Šidak, J. Heretička „Crkva bosanska“. // *Slovo*. 27(1977), str. 149-184.
30. Škegro, A. Bilino polje primjer jedne historiografske kontroverze. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 351-370.
31. Tadić, K. Rad u knjižnici. Rijeka : Naklada Benja, 1994.
32. Tajna knjiga Ivanova i Djela Ivanova / uvod i prijevod na engleski Frederik Wisse; prijevod i napomene M. R. James; prevela s engleskog Vlasta Mihavec. Zagreb : TELEDisk, 2002.
33. Zirdum, A. Franjevci i bosansko-humski krstjani. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 499-538.
34. Zovkić, M. Uporaba svetoga pisma među bosanskim krstjanima. // Fenomen „Krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu / urednik Franjo Šanjek. Sarajevo ; Zagreb : Institut za istoriju u Sarajevu : Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 587-610.

Mrežni izvori

1. Depo Portal; Završen projekt digitalizacije zbirke vrijednih starih rukopisa neprocjenjive vrijednosti. Dostupno na: URL: <http://depo.ba/clanak/71322/završen-projekt-digitalizacije-zbirke-vrijednih-starih-rukopisa-neprocjenjive-vrijednosti>
2. Fondacija Mak Dizdar; Stari bosanski tekstovi. Dostupno na: URL: <http://makdizdar.ba/stari-bosanski-tekstovi/>
3. Franjevačkog medijskog centra u Sarajevu – Svjetlo riječi. Dostupno na : URL: <http://www.svjetlorijeci.ba/clanak/2576/bih/krstjani-crkve-bosanske>
4. Hrvatska enciklopedija. Mrežno izd. Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, copyright 2016. Dostupno na: URL: <http://www.enciklopedija.hr/>
5. Hrvatska kulturna baština. Dostupno na: URL: <http://www.kultura.hr/O-nama/Nacionalni-program-digitalizacije>
6. Hrvatski obiteljski leksikon. Mrežno izd. Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2008. Dostupno na : URL: <http://hol.lzmk.hr/>
7. Matica hrvatska; Hrvatska revija. Dostupno na: URL: <http://www.matica.hr/hr/333/BOSANSKO-HUMSKI%20KRSTJANI/>
8. Nacionalna i sveučilišna knjižnica. O Digitaliziranoj baštini. Dostupno na: URL: <http://db.nsk.hr/HeritageUnits.aspx?id=197>
9. Nacionalna i sveučilišna knjižnica. Projekti digitalizacije građe NSK koji se provode u okviru projekta "Hrvatska kulturna baština". Dostupno na: URL: <http://db.nsk.hr/HeritageUnits.aspx?id=749>
10. Nacionalna i sveučilišna knjižnica. Zbirka rukopisa i starih knjiga. Dostupno na: URL: <http://www.nsk.hr/zbirka-rukopisa-i-starih-knjiga/>
11. Rogić A. Kreće digitalizacija starih i rijetkih rukopisa na glagoljici, latinici i bosančici. Dostupno na: URL: <http://www.zadarskilist.hr/clanci/24012016/krece-digitalizacija-starih-i-rijetkih-rukopisa-na-glagoljici-latinici-i-bosancici>

SREDNJOVJEKOVNI APOKRIFNI SPISI I BORBA PROTIV CENZURE
TAJNA KNJIGA IVANOVIIH PITANJA

MEDIEVAL APOCRYPHA AND A FIGHT AGAINST CENSORSHIP
"THE SECRET BOOK OF JOHN"

SAŽETAK

Apokrifne knjige zastupljene u prvome kršćanstvu upotrebljavaju dijaloški stil u kojem Isus razgovara sa svojim učenicima o misterijima vjere te im, u obliku odgovora na pitanja što mu ih postavljaju, objašnjava tajne postanka svijeta i života poslije smrti koje kanonska Evanđelja ostavljaju skrivenima. Apokrifna i heretična apokalipsa iz 13. stoljeća, poznata kao *Tajna knjiga Ivanovih pitanja*, sačuvana na latinskom jeziku, upotrebljavala se u liturgiji bosansko-humskih krstjana te pomoću nje se otkriva u kakvom vjerskom okruženju je živio čovjek Bosne srednjega vijeka. Prema svom sadržaju Interrogatio Iohannis pretendira da ga se zove cjelovitim katekizmom vjerovanja krstjana Crkve bosanske te pretpostavlja bugarsko podrijetlo knjige.

KLJUČNE RIJEČI

Crkva bosanska; Krstjani; Apokrifi; Tajna knjiga Ivanovih pitanja; Ivanova pitanja; Interrogatio Iohannis; Interrogatio Johannis; Dualizam; Hereza;

SUMMARY

Early Christian apocrypha use a dialogue style where Jesus talks to his disciples about the mysteries of faith, explaining them through answers to their questions the secrets of the world creation and life after death that canonic Testaments don't reveal. The 13th-century apocryphal and heretic apocalypse known as "The Secret Book of John", preserved in Latin, was used in the liturgy of Bosnian and Hum Christians, and it gives an insight into the religious context of life in medieval Bosnia. As indicated by its content, Interrogatio Iohannis aspires to be a complete catechism of beliefs of the Bosnian church Christians, and assumes the Bulgarian origin of the book.

KEY WORDS

Bosnian church; Christians; Apocrypha; The Secret Book of John; John's questions; Interrogatio Iohannis; Interrogatio Johannis; Dualism; Heresy

ŽIVOTOPIS

Rođen sam 11. 12. 1978. godine u Zagrebu. Nakon završene Klasične gimnazije 1997. godine upisujem Pravni fakultet u Zagrebu te studiram sa statusom izvanrednog studenta. U Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici zapošljava se 2003. godine te u istoj ustanovi radim od tada. 2006. godine upisujem se na izvanredni stručni studij na Visokoj školi za poslovanje i upravljanje „Baltazar Adam Krčelić“ s pravom javnosti u Zaprešiću. Studij završavam u roku te stječem 180 ECTS bodova i naziv stručni prvostupnik ekonomije na usmjerenju menadžment u kulturi. 2010. godine pristupam stručnom ispitu za zvanje knjižničar te ga polažem s izvrsnim uspjehom a 2011. godine se zapošljava na radnom mjestu knjižničara u Odsjeku za obradu serijskih publikacija na kojem radim i danas. 2013. godine upisao sam izvanredni studij bibliotekarstva na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.